

Evaluating the Authenticity of Non-Canonical Readings in Sūrat al-Tīn: A Case Study in the Hadiths Interpreting Variant Qirā'āt

Ehsan Ebrahimi¹, and Narjes al-Sādāt Mohseni², and Mehri Naderinejad³

1. Corresponding Author, Assistant Professor, Al-Mustafa International University, Imam Khomeini Higher Education Complex, School of Tafsīr. Email: Ehsan_1144Q@yahoo.com
2. Graduate of Level 4 (Advanced Seminary) in Comparative Tafsīr, Al-Ma'šūmiyyah Higher Education Institute for Women. Email: narjes.mohseni@gmail.com
3. Level 4 Seminary Student in Comparative Tafsīr, Al-Ma'šūmiyyah Higher Education Institute for Women. Email: mnaderinejad1400@gmail.com

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received: 15 March 2025

Received in revised form:
11 April 2025

Accepted: 25 April 2025

Available online: 10 March 2025

Keywords:

Qur'ānic variant readings,
non-canonical recitations,
exegetical narrations,
Sūrat al-Tīn,
hakadhā nuzilat.

ABSTRACT

Objective: This study aims to examine the authenticity of narrations referring to non-canonical Qur'ānic readings in Sūrat al-Tīn. The significance lies in the fact that certain narrations from the Ahl al-Bayt (a) present variant readings, accompanied by the phrase “hakadhā nuzilat” (“thus it was revealed”), raising questions about their isnād reliability, content validity, and their relation to the canonical readings.

Method: The research adopts a scriptural-hermeneutical approach, relying on library-based and documentary methods for data collection. The narrations are analyzed using a descriptive-analytical framework, focusing on both their transmission (isnād) and textual (matn) aspects.

Results: The findings reveal that some narrations are musnad (connected) while others are maqfū' (disconnected). The reliability of the transmitters is debated, with some considered trustworthy and others weakened due to alleged exaggeration in transmitting the virtues of the Ahl al-Bayt. Nevertheless, their transmission in reputable sources strengthens confidence in their authenticity. Textual analysis shows that the reading Tūr Sīnā' is synonymous with the canonical Tūr Sīnīn, the difference being merely linguistic (Greek, Syriac, or Hebrew variants). Similarly, the reading fa-man yukadhhibuka instead of fa-mā yukadhhibuka (v. 7) reflects an interpretive dimension, possibly referring to deniers of wilāyah or the Hereafter. Thus, the Imams' use of “hakadhā nuzilat” indicates exegetical clarification rather than rejection of the canonical reading.

Conclusions: The analysis demonstrates that the non-canonical readings cited in narrations concerning Sūrat al-Tīn function primarily as exegetical interpretations rather than alternatives to the canonical text. These readings highlight the role of the Ahl al-Bayt as the authentic exegetes of the Qur'ān. Careful isnād and content evaluation of such narrations enriches both exegetical and theological understanding of the Qur'ān.

Cite this article: Ebrahimi, E., & Mohseni, N.S., & Naderinejad, M. (2025). Evaluating the Authenticity of Non-Canonical Readings in Sūrat al-Tīn: A Case Study in the Hadiths Interpreting Variant Qirā'āt. *Studies of Quran Reading*, 13 (24), 225-268.
<https://doi.org/10.22034/qer.2025.18793.1259>

© The Author(s).

Publisher: Al-Mustafa International University.

DOI: <https://doi.org/10.22034/qer.2025.18793.1259>

Abstract

Variant Qur'anic readings (qirā'āt) constitute a critical domain in Qur'anic studies with both theoretical and practical implications, particularly for recitation, exegesis, and juridical interpretation. Among the sources of certain variant readings are narrations transmitted from the Ahl al-Bayt (a), necessitating a detailed evaluation of their textual and contextual reliability. In some of these narrations, the readings Ṭūr Saynā' (طُور سَيْنَاءَ) and faman yukadhdhibuka (فَمَنْ يُكَذِّبُكَ) are presented as alternatives to the more widely accepted Ṭūr Sīnīn (طُور سِينِينَ) and famā yukadhdhibuka (فَمَا يُكَذِّبُكَ) in verses 2 and 7 of Sūrat al-Tīn, accompanied by the emphatic expression hākadhā nuzilat ("thus it was revealed").

The present study investigates the authenticity of such narrations through both isnād (chain of transmission) and dalālah (meaning/content) analysis, utilizing descriptive-analytical methodology and library-based source collection. Findings indicate that while some of these narrations are transmitted with uninterrupted chains (musnad), others are maqṭū' (broken or disconnected). Some narrators have been deemed trustworthy (thiqqah), while others were weakened - often on the grounds of narrating miraculous or laudatory traditions about the Ahl al-Bayt (a), which were later accused of ghulūw (exaggeration). However, the presence of these narrations in generally reliable sources enhances their probable authenticity.

Assuming the reliability of the chain, the content analysis reveals that the phrase Ṭūr Sīnīn (in verse 2) can reasonably be interpreted as a linguistic variant of Ṭūr Saynā', with the difference being lexical rather than referential. Comparative textual evidence from other verses and narrations supports this interpretation, indicating that Saynā' (Sinai) and Sīnīn are synonymous, differing due to phonological shifts across languages such as Hebrew, Syriac, or Arabic. This semantic equivalence, along with rhetorical harmony in verse endings, contextual clues within the hadith (such as the use of ya'nī for interpretation), and references to the Wilāyah of Imām 'Alī (a), provide strong intratextual and intertextual evidence for a tafsīrī (interpretive) rather than qirā'ī (recitative) intention behind the variant reading.

In the narration referencing the alternate reading faman yukadhdhibuka, the substitution of mā with man implies a shift from a rhetorical question to an accusative statement directed toward those who deny the authority of divine guidance or resurrection - possibly those who deny the position of the Prophet (ṣ) or the Imamate. Contextual cues suggest the Imām's interpretive

goal may have been to refute the allegation of falsehood against the Prophet. Semantic analysis of al-dīn (as a reference to Wilāyah), the stylistic structure of negation with oath (lā uqsimu), and Qur'anic parallels further support the plausibility of this interpretation.

The use of man instead of mā aligns with Qur'anic linguistic conventions and enhances the rhetorical sharpness of the verse. Other supporting evidence includes the referential function of nuzūl and tanzīl as "exposition" in early Islamic literature, the linguistic arabization of Sīnīn and Saynā', and the Imam's interpretive engagement with early audiences, especially those from Jewish backgrounds familiar with "Mount Sinai."

Conclusion

Although, at first glance, the Imām's affirmation of non-canonical readings - especially through expressions like hākadhā nuzilat - may appear to contradict the standard reading, a critical analysis of intratextual, intertextual, and extratextual evidence reveals otherwise. These narrations are best understood not as rejections of the canonical reading, but as interpretive elucidations of its meanings. In this light, the Imām's engagement reflects a genre of tafsīrī qirā'āt - interpretive readings conveyed as part of a broader hermeneutical tradition within the teachings of the Ahl al-Bayt (a). Such interpretive readings were commonly used by the Imāms to clarify the Qur'anic message, dispel misconceptions, and protect against doctrinal deviation.

Accordingly, these narrations - especially those employing the phrase hākadhā nuzilat - should not be viewed as alternate canonical readings but as valuable components of the exegetical heritage of Shi'i hadith. Their systematic authentication and content analysis can significantly enhance theological and interpretive understanding of the Qur'an and underscore the authoritative role of the Ahl al-Bayt (a) as the true exegetes of divine revelation.

اعتبارسنجی روایات ناظر به قرائات غیر مشهور در سوره «تین»

احسان ابراهیمی^۱، و نرجس السادات محسنی^۲، مهری نادری نژاد^۳

۱. نویسنده مسئول، استادیار، مجتمع عالی قرآن و حدیث، جامعه المصطفی العالمیه، قم، ایران، رایانامه: ehsan_ebrahimi@miu.ac.ir

۲. فارغ التحصیل سطح چهار مدرسه عالی معصومیه س خواهران، قم، ایران، رایانامه: narjes.mohseni@gmail.com

۳. طلبه سطح چهار مدرسه علمیه معصومیه س، قم، ایران، رایانامه: mnaderinegad1400@gmail.com

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۲/۲۵

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۱/۲۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۲/۰۵

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۳/۲۸

هدف: این پژوهش با هدف اعتبارسنجی روایات ناظر به قرائات غیر مشهور در سوره «تین» انجام شده است. اهمیت موضوع در آن است که برخی روایات اهل بیت (ع) قرائاتی متفاوت از قرائت مشهور را با تعبیر «هكذا نزلت» نقل کرده‌اند و این امر پرسش‌هایی درباره میزان اعتبار سندی و محتوایی این روایات و نسبت آن‌ها با قرائت‌های مشهور ایجاد کرده است.

روش: پژوهش حاضر با رویکرد نقلی - وحيانی و با استفاده از روش کتابخانه‌ای و سندی به گردآوری داده‌ها پرداخته است. تحلیل داده‌ها بر اساس روش توصیفی - تحلیلی انجام شده و روایات مرتبط از دو جنبه صدور (سند) و محتوایی مورد بررسی قرار گرفته‌اند.

یافته‌ها: یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که برخی از این روایات مسند و برخی مقطوع‌اند و راویان آن‌ها نیز در وثاقت محل اختلاف هستند؛ با این حال، نقل آن‌ها در منابع معتبر و مشهور موجب افزایش اعتماد صدور به آن‌ها می‌شود. از نظر محتوایی نیز بررسی قرائن درون‌متنی، بینامتنی و فرامتنی نشان می‌دهد که قرائت «طور سیناء» با قرائت مشهور «طور سینین» هم‌معنا و مترادف است و اختلاف تنها در لهجه و زبان (عربی، عبری، سریانی) بوده است. همچنین قرائت غیر مشهور «فمن یكذبک» به جای «فما یكذبک» در آیه هفتم می‌تواند ناظر به تفسیر معنایی و تأکید بر تکذیب‌کنندگان مقام ولایت یا قیامت باشد. در مجموع، تأکید امام (ع) بر این قرائات غیر مشهور با تعبیر «هكذا نزلت» نه به معنای رد قرائت مشهور، بلکه در جهت تفسیر و تبیین آیه است.

نتیجه‌گیری: بررسی اسناد و محتوای این روایات نشان می‌دهد که قرائات غیر مشهور در سوره «تین» در واقع جنبه تفسیری و معنوی دارند و منافاتی با قرائت مشهور ندارند. تأکید امامان (ع) بر این قرائات به منزله ارائه قرائت تفسیری برای رفع شبهات و تبیین معانی آیات است و در نتیجه، چنین روایاتی جایگاه اهل بیت (ع) را به عنوان مفسران حقیقی قرآن آشکار می‌سازد. این پژوهش نشان می‌دهد که اعتبارسنجی دقیق این گونه روایات، می‌تواند نقش مهمی در فهم تفسیری و کلامی قرآن داشته باشد.

کلیدواژه‌ها:

اختلاف قرائات،

قرائات غیر مشهور،

روایات تفسیری،

سوره تین،

هكذا نزلت.

استاد: ابراهیمی، احسان؛ و محسنی، نرجس السادات؛ و نادری نژاد، مهری (۱۴۰۴). اعتبارسنجی روایات ناظر به قرائات غیر مشهور

در سوره «تین». *مطالعات قرأت قرآن*، ۱۳ (۲۴)، ۲۶۸-۲۲۵. <https://doi.org/10.22034/qer.2025.18793.1259>

© نویسندگان.

ناشر: جامعه المصطفی العالمیه.

مقدمه

قرآن کریم، کتاب هدایت و انسان‌سازی و منبع اصلی در فهم آموزه‌های اعتقادی، اخلاقی و عملی اسلام است. متن این کتاب، از طریق اخبار متواتر در اختیار ما قرار دارد. شکل حروف، هیئت کلمات و جایگاه آن‌ها در جمله، نقش اساسی در معنا دارند؛ از این رو تفسیر قرآن نیز پیش از هر چیز، وابسته به شناخت قرائت صحیح است.

در میان قرائات متعدد قرآن، قرائت حفص از عاصم تنها قرائتی است که دارای سندی صحیح با پشتوانه اکثریت مسلمانان بوده و طی قرون متمادی تا امروز میان مسلمانان رواج داشته است؛ بالین حال، نمی‌توان قرائت‌های غیرمشهور را به‌طور کلی مردود یا بی‌اعتبار دانست.

برخی از اندیشمندان علم قرائت، قرائت شاذ یا غیرمشهور را — که با رسم مصحف اختلاف دارد — در زمره‌ی قرائت‌های تفسیری و از منابع مهم در کشف معانی آیات دانسته‌اند (بیلی، بی‌تا: ۱۱۲؛ قاضی، ۱۴۲۶: ۵۰۲؛ عسقلانی، ۱۴۰۷: ۶۴۶/۸). از نگاه آنان، تبیین و گسترش معنایی آیات، از مهم‌ترین کارکردهای قرائت‌های غیرمشهور در تفسیر قرآن است. تنوع و اختلاف قرائات، در حکم تعدد آیات و نمونه‌ای از انواع بلاغت است؛ قرآن با همه تنوع قرائت‌هایش، گاه آیه‌ای را با آیه‌ای دیگر تأیید یا تفسیر می‌کند (زرقانی، بی‌تا: ۱۴۲/۱). از این رو، مفسر باید اختلاف قرائات و قرائات شاذ را شناخته و در تحلیل معانی آیات از آن‌ها بهره‌گیرد (ابن عاشور، ۱۴۲۰: ۵۱/۱).

به عبارت دیگر، شناخت ملاک ترجیح قرائات غیرمشهور، بررسی نقش آن‌ها در تفسیر، و تحلیل آیات براساس این قرائات، علاوه بر پیشگیری از شبهه تحریف، در تبیین گسترده‌تر مفاهیم آیات مؤثر بوده و افق‌های تازه‌ای در فهم تفسیری قرآن می‌گشاید.

از سوی دیگر، روایات تفسیری ائمه علیهم‌السلام یکی از منابع معتبر تفسیر و از راه‌های دستیابی به مقصود کلام خدا هستند و باید مورد توجه ویژه قرار گیرند. با این حال، منشأ برخی قرائات غیرمشهور، روایات منقول از اهل بیت علیهم‌السلام یا گزارش‌های صحابه مانند عبدالله بن مسعود، ابی بن کعب، عبدالله بن عباس و سعد بن ابی وقاص است که به‌عنوان قاریان شاذ شناخته می‌شوند (عمر و مکرم، ۱۴۰۸: ۱۱۷/۱). به عبارتی، در برخی روایات اهل بیت علیهم‌السلام، به کلمات یا عباراتی اشاره شده که با قرائت مشهور در بعضی آیات قرآن تفاوت دارند، به گونه‌ای که در نگاه نخست، ممکن است شائبه تحریف قرآن را در ذهن پدید آورند.

در برخی از این روایات، تعبیری مانند: «هكذا نزلت»، «نزل جبرئیل بهذه الآیه هكذا»، «والله هكذا نزل بها جبرئیل علی محمد» دیده می‌شود که بر قرائت متفاوت تأکید دارند.

در سوره تین نیز از این گونه روایات گزارش شده است. هدف اصلی این سوره، ترسیم دو مسیر سقوط و صعود در برابر انسان است (ابن عاشور، ۱۴۲۰: ۳۷۰/۳۰؛ طباطبائی، ۱۳۹۰: ۳۱۸/۲۰) تا او بتواند آگاهانه مسیر خود را برگزیند. این سوره، با تأکید بر آفرینش نیکوی انسان، مراحل کمال یا انحطاط او را بیان می‌دارد و پس از ذکر عوامل نجات، با تأکید بر معاد و حاکمیت مطلق الهی به پایان می‌رسد (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱: ۱۳۶/۲۷؛ قرائتی، ۱۳۸۸: ۵۲۸/۱۰).

در قرائت دو آیه‌ی «وَطُورٍ سَيْنِينَ» و «فَمَا يُكَذِّبُكَ بَعْدُ بِالذِّينِ» اختلاف‌نظرهایی وجود دارد. اندیشمندان علم قرائت و مفسران، برای واژه «سینین» چهار قرائت (سینین و سینان؛ سیناء و سیناء) و برای آیه دوم، دو قرائت («فَمَا» و «فَمَنْ») ذکر کرده‌اند (ابن خالویه، ۱۴۱۳: ۵۰۵/۲؛ فارسی، ۱۴۱۳: ۲۸۹/۵؛ اهوازی، ۲۰۰۲: ۲۶۱؛ طبرسی، ۱۳۷۲: ۱۶۳/۷؛ و دیگران).

طبق برخی روایات تفسیری از اهل بیت (علیهم‌السلام)، در مقابل قرائت مشهور «طُورٍ سَيْنِينَ» در آیه دوم و «فَمَا يُكَذِّبُكَ» در آیه هفتم، دو قرائت غیرمشهور «طُورٍ سَيْنَاء» و «فَمَنْ يُكَذِّبُكَ» ذکر شده‌اند. از پنج روایت موجود، تنها سه روایت با تعبیراتی مانند «هكذا نزلت»، قرائت غیرمشهور را ترجیح داده‌اند. در پژوهش حاضر، به منظور دستیابی به ملاک جایگزینی قرائت غیرمشهور در سوره تین، اعتبار این گونه روایات ابتدا از نظر صدور (وثوق مخبری و شخصیت راویان) و سپس از جهت محتوایی (وثوق خبری) ارزیابی می‌شود.

پیشینه تحقیق

روایاتی که موهم اختلاف قرائت‌اند یا دارای تعبیری چون «هكذا نزلت» هستند، عمدتاً در قالب متون تفسیری و حدیثی گزارش شده‌اند (کلینی، ۱۴۲۹: ۳۶۷/۲؛ صدوق، ۱۴۰۳: ۱۳). این روایات به‌عنوان منابع اصلی تحقیق (و نه پیشینه آن) مورد ارجاع قرار گرفته و برای اعتبارسنجی محتوایی تحلیل می‌شوند. افزون بر این، پژوهش‌های مستقلی نیز در خصوص موضوع این روایات انجام شده است. برای نمونه:

محمد مرادی (۱۳۸۲) در مقاله «پژوهشی در روایات قرآنی-تفسیری حضرت عبدالعظیم حسنی» از مجموعه مقالات کنگره عبدالعظیم حسنی، به بررسی روایات منقول از ایشان با تعبیری چون «هکذا نزلت» می‌پردازد و با ارائه شواهد روایی، بیان می‌کند که این تعبیر ناظر به نزول لفظی نیستند، بلکه به معنای نزول مفهومی یا مراد آیه بوده و در واقع از سنخ تأویل یا تفسیر آیات به‌شمار می‌روند.

عبدالرضا حدادیان و سیدرضا مؤدب (۱۳۹۱) در مقاله «بررسی دلالتی روایات تحریف‌نما در تفسیر عیاشی» که در نشریه حدیث‌پژوهی (سال چهارم، پاییز و زمستان ۱۳۹۱، شماره ۸) منتشر شده، با بررسی روایات دارای تعبیر «هکذا نزلت»، این تعبیر را از مهم‌ترین مستندات قائلان به تحریف دانسته و با تحلیل مفهوم لغوی «تنزیل» و شواهد تاریخی، نتیجه می‌گیرند که مراد از این تعبیر، وحی بیانی (نه وحی قرآنی) است؛ وحیی که از سوی خدا و به وعده الهی بر پیامبر اکرم ﷺ نازل شده و جنبه تفسیری داشته است.

محمود کریمیان (۱۳۹۳) در مقاله «مفهوم‌شناسی ترکیب‌های هم‌سو با «هکذا نزلت» و شبهه تحریف قرآن» که در نشریه علوم حدیث (دوره ۱۹، شماره ۷۴) منتشر شده، با تکیه بر شواهدی دال بر نزول تفسیر هم‌زمان با نزول قرآن، تأکید می‌کند که محتوای این روایات از سنخ تفسیر وحیانی بوده‌اند، نه الفاظ قرآن. وی در پایان نتیجه می‌گیرد که تعبیری چون «هکذا نزلت» بازتاب‌دهنده علمی خاص‌اند که پیامبر ﷺ و اهل بیت ﷺ از سوی خدا دریافت کرده‌اند.

سیدرضا مؤدب و کاظم زمانی پهمدانی (۱۳۹۶) در مقاله «تحلیل روایت تفسیری منتقله ابن فحام درباره کاستی آیه ۳۳ سوره آل عمران در امالی شیخ طوسی»، منتشرشده در حدیث‌پژوهی (سال نهم، بهار و تابستان ۱۳۹۶، شماره ۱۷)، با بررسی سندی و محتوایی روایت منسوب به قرائت غیرمشهور «آل محمد»، با تکیه بر شواهد درون‌متنی و برون‌متنی نشان می‌دهند که این روایت از مدرسه خلفا به مدرسه اهل بیت ﷺ منتقل شده و از حیث سند و محتوا، ضعیف ارزیابی می‌شود.

مقاله پیش‌رو، با نگاهی جامع و تمرکز بر روایت تفسیری مرتبط با اختلاف قرائت در آیات دوم و هفتم سوره «تین»-که پژوهشی نوآورانه و فاقد پیشینه‌ای خاص محسوب می‌شود- در پی اعتبارسنجی این گونه روایات از دو جنبه صدور و محتوایی است. همچنین می‌کوشد با مقایسه قرائت مطرح‌شده در روایت با قرائات مشهور، و با در نظر گرفتن قرائن درون‌متنی و برون‌متنی، به نتایج و ملاک‌های روشنی در جمع میان قرائت مشهور و غیرمشهور دست یابد.

الف. اعتبارسنجی صدور روایات بیانگر قرائت غیر مشهور در سوره «تین»

اختلاف قرائات در آیات دوم و هفتم سوره «تین» گزارش شده است. در این روایات، به جای قرائت مشهور «طُورِ سِينِينَ» و «فَمَا يُكَذِّبُكَ»، قرائت‌های غیر مشهور «طُورُ سِينَاء» و «فَمَنْ يُكَذِّبُكَ» نقل شده‌اند. برخی از این روایات با تعبیر صریح «هكذا نزلت» و برخی دیگر با تعبیری متفاوت، به این دو قرائت اشاره کرده‌اند. در ادامه، متن این روایات گزارش و از دو جنبه، یعنی اعتبار صدور و محتوایی، مورد بررسی و اعتبارسنجی قرار می‌گیرند.

۱. اعتبارسنجی رجال نقل حدیث

روایت نخست: «السَّيَّارِي عَنْ ابْنِ فَضَّالٍ قَالَ: سَأَلْتُ أَبَا الْحَسَنِ * عَنْ سُورَةِ التِّينِ وَطُورِ سِينِينَ؟ فَقَالَ: وَطُورِ سِينَاء! هَكَذَا نَزَلَتْ. وَقَوْلُهُ تَعَالَى: (فَمَنْ يُكَذِّبُكَ بَعْدَ بِالذِّينِ) هَكَذَا نَزَلَتْ». (عسکری، ۱۴۱۶: ۸۱۴/۳)

این روایت از نظر اتصال سند، مرسل و ضعیف است؛ زیرا در آغاز سند، یک یا چند راوی حذف شده‌اند. با این حال، دو راوی موجود در سند از نظر وثاقت بررسی می‌شوند:

- السَّيَّارِي: اهل بصره، از کاتبان آل طاهر، و از اصحاب امام هادی علیه السلام و امام حسن عسکری علیه السلام است (نجاشی، بی‌تا: ۸۰/۱؛ طوسی، ۱۳۷۳: ۳۹۷؛ خویی، ۱۴۱۳: ۷۲/۳). برخی از علمای رجال وی را تضعیف کرده‌اند (مامقانی، ۱۳۸۱: ۳۵۷/۷؛ خویی، ۱۴۱۳: ۷۱/۳) و بر این باورند که روایات مرسل بسیاری از او نقل شده است (کشی، ۱۴۰۹: ۸۶۵/۲؛ مامقانی، ۱۳۶۹: ۲۶۶؛ خویی، همان). افزون بر این، از نظر عقیدتی نیز او را «فاسد المذهب»، «غالی، متهاک و منحرف» توصیف کرده‌اند (طوسی، ۱۴۱۷: ۶۶؛ ابن غضائری، ۱۴۲۲: ۴۰). در مقابل، محدث نوری با استناد به نقل فراوان کلینی از او و ظاهر کلام نجاشی که دال بر ردّ تضعیف وی است، به روایات و آثار او اعتماد کرده است (امین، ۱۴۰۳: ۱۱۷/۳).

- ابن فضال: حسن بن علی بن فضال (مامقانی، ۱۳۸۱: ۲۱۶/۲۰)، از راویان موثق شیعه و از اصحاب خاص امام رضا علیه السلام است. برخی او را از اصحاب اجماع دانسته‌اند و ذکر کرده‌اند که امام کاظم علیه السلام را نیز درک کرده است. وی در آغاز، فطحی مذهب بود و به امامت عبدالله افضح - فرزند امام صادق علیه السلام - اعتقاد داشت (کشی، ۱۴۰۹: ۸۳۷/۲). با این حال، رجالیان او را به سبب تقوا و وثاقت در نقل حدیث، ستوده‌اند (کشی، ۱۴۰۹: ۸۰۲-۸۰۱/۲؛ طوسی، ۱۴۱۷: ۹۸؛ امین، ۱۴۰۳: ۲۰۸/۵).

گفتنی است با توجه به سند روایت دوم، احتمال دارد که «ابن فضال» تصحیف «ابن فضیل» باشد (عسکری، ۱۴۱۶: ۸۱۵/۳).

به هر روی، این روایت از نظر سند، مرسل و ضعیف است.

روایت دوم: «فَرَأْتُ قَالَ: حَدَّثَنِي جَعْفَرُ بْنُ مُحَمَّدٍ الْفَزَارِيُّ قَالَ: حَدَّثَنِي أَحْمَدُ بْنُ الْحُسَيْنِ الْهَاشِمِيُّ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ حَاتِمٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْفُضَيْلِ بْنِ يَسَارٍ قَالَ: سَأَلْتُ أَبَا الْحَسَنِ عليه السلام عَنْ قَوْلِ اللَّهِ تَعَالَى: (وَطُورِ سَيْنِينَ)؟ فَقَالَ: لَيْسَ هُوَ طُورَ سَيْنِينَ، إِنَّمَا هُوَ «طُورُ سَيْنَاءَ» وَذَلِكَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ عليه السلام...» (فرات کوفی، ۱۴۱۰: ۵۷۷/۱)

روایت مشابهی نیز با سندی دیگر چنین نقل شده است: «فَرَأْتُ قَالَ: حَدَّثَنِي مُحَمَّدُ بْنُ الْحُسَيْنِ إِيَّا: الْحَسَنِ بْنِ إِبْرَاهِيمَ قَالَ: حَدَّثَنَا دَاوُدُ بْنُ مُحَمَّدٍ النَّهْدِيُّ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْفُضَيْلِ الصَّيْرَفِيِّ قَالَ: سَأَلْتُ أَبَا الْحَسَنِ مُوسَى بْنَ جَعْفَرٍ عليه السلام عَنْ... قَوْلِهِ: (طُورِ سَيْنِينَ)، فَقَالَ: إِنَّمَا هُوَ طُورُ سَيْنَاءَ. قُلْتُ: وَمَا يَعْنِي بِقَوْلِهِ طُورِ سَيْنَاءَ؟ قَالَ: ذَلِكَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ عَلِيُّ بْنُ أَبِي طَالِبٍ...».

- فَرَات: از مفسران قرآن و راویان حدیث قرن سوم و چهارم هجری است. مذهب وی به روشنی معلوم نیست: برخی او را زیدی، و برخی شیعه امامی دانسته‌اند. گروهی نیز گفته‌اند او ابتدا زیدی بوده و سپس به امامیه گرویده است. با توجه به نقل‌های فراوان وی از حسین بن سعید اهوازی — از اصحاب امام جواد، امام هادی و امام عسکری — و نیز نقل‌های فراوان شیخ صدوق و پدرش از او، می‌توان مذهب وی را شیعه امامی دانست (خویی، ۱۴۱۳: ۲۵۲/۱۳). رجالیان متقدمی چون کشی، نجاشی، شیخ طوسی و متأخرانی چون علامه حلی و ابن داوود حلی، اطلاعاتی درباره او ثبت نکرده‌اند؛ اما علمای قرون اخیر، او را موثق و قابل اعتماد در نقل حدیث شمرده‌اند، زیرا روایاتش با احادیث معتبر امامیه هماهنگ است (مجلسی، ۱۴۰۴: ۳۷/۱؛ مامقانی، ۱۳۸۱: ۳/۲؛ خوانساری، ۱۳۹۰: ۳۵۴/۵؛ خویی، همان).

- جَعْفَرُ بْنُ مُحَمَّدٍ الْفَزَارِيُّ: از راویان کوفی (نجاشی، بی‌تا: ۱۲۲) که برخی روایات تفسیری او در منابعی مانند تفسیر قمی دیده می‌شود (قمی، ۱۳۶۳: ۳۱۴/۱؛ ۳۷۸، ۳۸۹). او در موضوعاتی همچون مهدویت، کرامات امام زمان (عج) و حوادث دوران غیبت نیز روایت دارد و در اسناد شماری از کتاب‌های حدیثی قرار گرفته است (علی‌نژاد، ۱۳۹۸: ۵۴۱/۵-۵۴۲).

در منابع رجالی، دیدگاه‌های مختلفی درباره او وجود دارد؛ برخی متقدمان او را ضعیف شمرده‌اند (ابن غضائری، ۱۴۲۲: ۴۸؛ نجاشی، بی‌تا: ۱۲۲؛ خویی، ۱۴۱۳: ۸۹/۵) و برخی دیگر، او را توثیق کرده‌اند (طوسی، ۱۳۷۳: ۴۱۸؛ مامقانی، ۱۳۸۱: ۱۶/۴۶-۴۷).

اتهاماتی چون کذب و غلو در برخی منابع متوجه او شده، به‌ویژه در نقل کرامات درباره امام زمان علیه السلام که از جعفر بن محمد بن مالک منقول است. اما به‌نظر می‌رسد دلیل اصلی این تضعیف، ناتوانی برخی در پذیرش چنین روایاتی بوده است (طوسی، ۱۳۹۲). در مجموع، دلایل ضعف وی، قانع‌کننده نیستند و با توجه به شواهد موجود و کثرت نقل از او، دیدگاه به وثاقت وی، ترجیح دارد (مامقانی، همان).

- **أحمد بن الحسين الهاشمي و محمد بن حاتم:** درباره این دو راوی، اطلاعاتی در منابع رجالی یافت نشد.

- **محمد بن الفضل بن یسار:** به نظر می‌رسد همان محمد بن فضیل صیرفی باشد و تعبیر «ابن یسار» زائده‌ای در نسخه باشد (عسکری، ۱۴۱۶: ۸۱۶/۳) که وثاقت او جداگانه بررسی خواهد شد.

سند روایت مشابه روایت دوم:

فُرات: وثاقت وی پیش‌تر بیان شد.

محمد بن الحسين بن إبراهيم: به نظر می‌رسد وی همان ابوالحسن محمد بن حسین بن ابراهیم بن عاصم بن عبدالله سجستانی آبری، مورخ و محدث شافعی، اهل اُبر از روستاهای سجستان باشد. نویسندگان تراجم با ستایش فراوان از او یاد کرده‌اند (حموی، ۱۹۹۵: ۴۹/۱؛ ذهبی، ۱۹۶۸: ۱۱۰/۳؛ حاجی‌خلیفه، ۱۹۴۱: ۱۸۲۹/۲).

داود بن محمد التهمی: از محدثان موثق شیعه در قرن دوم هجری است که از امام صادق علیه السلام روایت کرده و از افرادی همچون علی بن جعفر، ابن ابی‌نجران و دیگران بهره برده است (نجاشی، بی‌تا: ۱۶۱/۱؛ خویی، ۱۴۱۳: ۱۳۳/۸).

محمد بن الفضل الصیرفی: از اصحاب امام صادق، امام کاظم و امام رضا علیهم السلام است (طوسی، ۱۳۷۳: ۲۹۷) و افرادی چون محمد بن حسین بن ابی‌خطاب، ابن ابی‌نجران و حسین بن سعید از او روایت کرده‌اند (اردبیلی، ۱۴۰۳: ۱۷۴/۲؛ خویی، ۱۴۱۳: ۱۵۱/۱۸-۱۵۲). برخی وی را ضعیف و غالی دانسته‌اند (طوسی، ۱۳۷۳: ۳۶۰، ۳۸۹) اما بسیاری از راویان موثق به دلیل نقل فضائل

اهل بیت علیهم السلام متهم به غلو شده‌اند و محمد بن فضیل نیز از این دسته است (نمازی شاهرودی، ۱۴۱۴: ۲۸۸/۷). از آن‌جا که در اسناد «کامل‌الزیارات» آمده و ابن‌قولویه تنها از ثقات نقل روایت می‌کند، می‌توان او را ثقه دانست. همچنین حسن سلوک و مکاتبه‌اش با امام جواد علیه السلام می‌تواند مؤیدی بر وثاقت وی باشد (خوبی، ۱۴۱۳: ۱۵۳/۱۸).

این دو روایت، از حیث سند، مسند هستند، ولی برخی راویان آن یا ضعیف‌اند یا مجهول.

روایت سوم:

«فُرَاتٌ قَالَ: حَدَّثَنِي جَعْفَرُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ مَرْوَانَ قَالَ: حَدَّثَنِي أَبِي قَالَ: حَدَّثَنَا عُمَرُ بْنُ الْوَلِيدِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْفَضِيلِ الصَّيْرَفِيِّ قَالَ: سَأَلْتُ أَبَا الْحَسَنِ مُوسَى بْنَ جَعْفَرٍ ع عَنْ قَوْلِ اللَّهِ تَبَارَكَ وَتَعَالَى... «طُورِ سِينِينَ»؟ قَالَ: إِنَّمَا هُوَ طُورُ سَيْنَاءَ. قُلْتُ: فَمَا يَعْنِي بِقَوْلِهِ طُورُ سَيْنَاءَ؟ قَالَ: ذَاكَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ عَلِيُّ بْنُ أَبِي طَالِبٍ عليه السلام... قُلْتُ: قَوْلُهُ «فَمَا يُكَذِّبُكَ بَعْدَ الْدِّينِ»؟ قَالَ: مَعَادَ اللَّهِ! لَا وَاللَّهِ، مَا هَكَذَا قَالَ تَبَارَكَ وَتَعَالَى، وَلَا كَذَا أَنْزَلْتُ! إِنَّمَا قَالَ: «فَمَنْ يُكَذِّبُكَ بَعْدَ الْدِّينِ» وَالدِّينُ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ...» (فرات کوفی، ۱۴۱۰: ۵۷۸/۱).

روایت مشابه این روایت با سند دیگر:

«مَا رَوَاهُ مُحَمَّدُ بْنُ الْعَبَّاسِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْقَاسِمِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ زَيْدٍ عَنْ إِبرَاهِيمَ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ سَعْدٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ فَضِيلٍ قَالَ: قُلْتُ لِأَبِي الْحَسَنِ الرِّضَا عليه السلام أَخْبَرَنِي عَنْ قَوْلِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ... «وَطُورِ سِينِينَ»؟ قَالَ: لَيْسَ هُوَ طُورُ سِينِينَ! وَلَكِنَّهُ «وَطُورُ سَيْنَاءَ»! قَالَ: قُلْتُ: وَطُورُ سَيْنَاءَ؟ فَقَالَ: نَعَمْ! هُوَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ... قُلْتُ: «فَمَا يُكَذِّبُكَ بَعْدَ الْدِّينِ». قَالَ: مَهْلًا مَهْلًا! لَا تَقُلْ هَكَذَا! هَذَا هُوَ الْكُفْرُ بِاللَّهِ! لَا وَاللَّهِ، مَا كَذَبَ رَسُولُ اللَّهِ بِاللَّهِ طُرْفَةَ عَيْنٍ! قَالَ: قُلْتُ: فَكَيْفَ هِيَ؟ قَالَ: «فَمَنْ يُكَذِّبُكَ بَعْدَ الْدِّينِ» وَالدِّينُ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ...» (استرآبادی، ۱۴۰۹: ۷۷۸).

این دو روایت نیز از نظر سند، مسند هستند. در ادامه به بررسی راویان این دو روایت پرداخته می‌شود:

فُرَاتٌ: وثاقت وی پیش‌تر بیان شد.

جَعْفَرُ بْنُ مُحَمَّدِ بْنِ مَرْوَانَ: اطلاعات چندانی درباره او در منابع رجالی وجود ندارد (طوسی، ۱۳۷۳: ۴۲۰؛ خوبی، ۱۴۱۳: ۱۲۰/۴).

أبي: درباره پدر جعفر نیز در منابع رجالی اطلاعی یافت نشد.
 عُمَرُ بْنُ الْوَلِيد: اطلاعات چندانی در منابع رجالی درباره وی موجود نیست (خوبی، ۱۴۱۳: ۵۹/۱۳) و تنها به ذکر نام اساتید و شاگردان او اکتفا شده است. جرح یا تعدیلی برای او ثبت نشده است. برخی رجالیون بر این باورند که نبود مدح در منابع رجالی لزوماً به معنای قبح نیست (شوشتری، ۱۴۱۰: ۳۸/۱-۴۰). البته صرف روایت جعفر بن بشیر از وی، دلیل وثاقت او محسوب نمی‌شود (خوبی، همان: ۵۹).

مُحَمَّدُ بْنُ الْفَضْلِ الصَّيْرَفِي: بررسی وثاقت وی پیش‌تر انجام شد.

سند روایت مشابه روایت سوم:

مُحَمَّدُ بْنُ الْعَبَّاسِ: از محدثان و مفسران شیعه است که احتمالاً همان ابوعبدالله محمد بن العباس معروف به ابن الحجام (ثقه و کثیرالحدیث) یا محمد بن عباس غاضری باشد که در نام پدر و کنیه مشترک هستند (نجاشی، بی‌تا: ۳۷۹؛ طوسی، ۱۴۱۷: ۴۳۲؛ خوبی، ۱۴۱۳: ۱۷/۲۰۹).
 مُحَمَّدُ بْنُ الْقَاسِمِ: نام مشترک میان چند راوی است که موجب جهل به حال او شده است (عسگری، ۱۴۱۶: ۳/۸۱۶). به نظر می‌رسد مراد، محمد بن قاسم بن عمر بن علی بن الحسین (ع) مشهور به «محمد بن قاسم علوی» باشد که با چهار واسطه به امام علی (ع) می‌رسد. وی فقیه، زاهد و عالم دینی بود (زرکلی، ۱۹۸۰: ۳۳۴/۶) و حضرت حجت (عج) درباره او فرمود: «أنت علی خیر إن شاء الله تعالی» (خوبی، ۱۴۱۳: ۱۷۲/۱۸). نام وی بدون تصریح به وثاقت یا عدم آن در برخی منابع رجالی آمده است (طوسی، ۱۳۷۳: ۲۹۳).

مُحَمَّدُ بْنُ زَيْدٍ: از راویان ابراهیم بن محمد ثقفی است (نجاشی، بی‌تا: ۱۷-۱۸)؛ اما اطلاعات رجالی بیشتری در دست نیست.

إِبْرَاهِيمُ بْنُ مُحَمَّدِ بْنِ سَعْدٍ: ظاهراً «سعد» تصحیف «سعید» است (مجلسی، ۱۴۰۴: ۲۴/۱۰۶) و مراد، ابراهیم بن محمد بن سعید بن هلال ثقفی اصفهانی معروف به ابن هلال ثقفی، محدث، فقیه و مورخ شیعه قرن سوم هجری است که آثار متعددی نیز از وی باقی مانده است. وی نزد رجالیون امامیه شخصیتی موثق و مورد اعتماد به‌شمار می‌رود (نجاشی، بی‌تا: ۱۵/۱؛ طوسی، ۱۳۷۳: ۲۹؛ خوبی، ۱۴۱۳: ۱/۲۶۹).

مُحَمَّدُ بْنُ فَضِيلٍ: بررسی شد.

این دو روایت نیز از نظر سندی، «مسند» محسوب می‌شوند، هرچند برخی از راویان آن‌ها یا مجهول الهویه‌اند یا میان دو یا چند راوی مشترک هستند.

بر اساس آنچه پیش‌تر گفته شد، در ارزیابی رجالی اسناد پنج روایت مورد بحث، از نظر اتصال سند، تنها یک روایت مرسل و چهار روایت مسند است. از حیث اعتبار راویان نیز، مجموعاً ۱۶ راوی در این اسناد حضور دارند که از میان آن‌ها، دو نفر موثق، دو نفر مشترک میان چند سند، و شش نفر مجهول هستند که درباره آنان نه جرحی نقل شده و نه توثیقی، و وضعیت‌شان در منابع رجالی مسکوت مانده است.

چنان‌که ممدوح بودن راویان می‌تواند دلیلی بر اعتبار روایت باشد، سکوت رجالیون نیز در برخی موارد نشانه پذیرش ضمنی راوی و قابل اعتماد بودن او تلقی می‌شود؛ زیرا در صورت وجود ضعف یا قبح جدی، عالمان رجال به‌طور معمول سکوت نمی‌کردند و آن را بیان می‌داشتند.

افزون بر این، درباره وثاقت چهار تن از راویان، میان رجالیون اختلاف نظر وجود دارد؛ اما با بهره‌گیری از قرائن و شواهد می‌توان قول به وثاقت آنان را ترجیح داد. برای نمونه، منشأ تضعیف این افراد را می‌توان گرایش‌شان به نقل کرامات و فضائل اهل بیت علیهم‌السلام دانست؛ امری که در برخی دوره‌ها موجب تردید در وثاقت افراد می‌شده، بی‌آن‌که به صحت یا صدق گفتارشان خدشه‌ای وارد آید.

اعتبارسنجی خاستگاه (منبع نقل) حدیث

با توجه به اینکه روایات یادشده تنها در چند تفسیر روایی، همچون تفسیر فرات کوفی، تأویل الآیات الظاهره و شواهد التنزیل نقل شده‌اند، لازم است اعتبار این تفاسیر مورد بررسی قرار گیرد.

یک. تفسیر فرات الکوفی

نویسنده از عالمان برجسته شیعه در قرن سوم و چهارم هجری است. تفسیر او، تفسیری روایی و بیشتر درباره آیات مرتبط با فضائل اهل بیت علیهم‌السلام است. در این تفسیر، روایات تفسیری اهل بیت علیهم‌السلام غلبه دارند و در کنار آن، از اقوال صحابه و تابعین نیز بهره گرفته شده است. یکی از مشکلات موجود در این تفسیر، نقل روایات به‌صورت معنعن یا حذف اسناد (تقطیع) در برخی موارد است. با این حال، شماری از محدثان متأخر، همچون علامه مجلسی و حسکانی، از روایات تفسیری وی بهره برده و در آثار خود به آن‌ها استناد کرده‌اند (مؤدب، ۱۳۸۰: ۱۴۷).

در مورد ارزش گذاری تفسیر فرات کوفی می توان گفت: اگر روایاتی که با سند ذکر شده اند دارای راویان موثق باشند، این روایات معتبر خواهند بود. اما روایاتی که به صورت مرسل نقل شده اند، فاقد سند هستند یا راویان آن ها ضعیف اند، اعتبار ندارند؛ مگر آن که مشابه آن ها در منابع روایی معتبر دیگر، مانند کتب اربعه، یافت شود. این در صورتی است که روایت به معصوم علیه السلام ختم شود؛ زیرا روایاتی که به معصوم منتهی نمی شوند — مانند برخی نقل های زید یا ابن عباس — حجیت ندارند (علوی مهر، ۱۳۸۴: ۱۸۰).

شایان ذکر است که روایات معنعن، همانند دیگر احادیث، نیازمند ارزیابی سندی و محتوایی هستند. با این حال، به نظر بسیاری از محققان (حافظیان، ۱۳۸۴: ۳۶۸)، معنعن بودن خود نشانگر اتصال سند است، به ویژه اگر امکان ملاقات راوی با مروی عنه وجود داشته باشد و احتمال تدلیس یا جعل نیز منتفی باشد. بنابراین، نمی توان صرفاً به دلیل معنعن بودن، روایتی را ضعیف شمرد؛ چرا که بخش عمده ای از احادیث به همین شکل نقل شده اند و در صورت کنار گذاشتن این احادیث به سبب معنعن بودن، بخش قابل توجهی از میراث روایی از دست خواهد رفت.

دو. شواهد التنزیل لقواعد التفضیل

از جمله منابع تفسیری روایی اهل سنت، کتابی است به قلم ابوالقاسم عبیدالله بن عبدالله حاکم حسکانی که از عالمان برجسته سده پنجم هجری به شمار می رود. شخصیت او در منابع رجالی با وصف «حسن» معرفی شده است (خوبی، ۱۴۱۳: ۷۵/۱). حسکانی از علمای حنفی مذهب بود، اما آثار مهم او به ویژه در حوزه فضائل اهل بیت علیهم السلام و اثبات حقانیت آنان، قرابت قابل توجهی با آموزه های شیعه دارد.

وی در تفسیر خود، حدود ۲۱۰ آیه را گزارش کرده که در ذیل آن ها بیش از ۱۲۰۰ روایت در شأن و منزلت امام علی علیه السلام نقل شده است. روایات این کتاب عمدتاً مُسند و معتبر هستند و از این رو، مورد توجه مفسران بزرگ هر دو مذهب قرار گرفته اند.

این اثر، به سبب تسلط مؤلف بر حدیث شناسی و علم رجال، از جایگاه والایی نزد رجال پژوهان و محدثان برخوردار است؛ چرا که نویسنده، در مواردی پس از نقل حدیث، به تحلیل آن پرداخته، سند را بررسی کرده، منابع را معرفی نموده و گاه اسناد را از طرق گوناگون بیان کرده است (حسکانی، ۱۴۱۱: ۲۰-۱۹/۱؛ آقابزرگ تهرانی، ۱۴۰۸: ۱۹۴/۴ و ۲۴۳/۱۴).

سه. تأویل الآيات الظاهرة في فضائل العترة الطاهرة

این کتاب تألیف سید شرف‌الدین استرآبادی، مفسر و محدث شیعه در قرن دهم هجری، و از شاگردان برجسته محقق کرکی است. وی با بهره‌گیری از روایات صحیح امامیه و همچنین روایاتی از منابع اهل سنت، به تفسیر آیاتی پرداخته است که در شأن اهل بیت علیهم‌السلام نازل شده‌اند (ایازی، ۱۳۹۳: ۲۰۱-۲۰۶؛ استرآبادی، ۱۴۰۹: ۱۷). علامه مجلسی از وی با تعبیر «الفاضل العلامة الزکی» یاد کرده و حرّ عاملی و افندی نیز او را ستوده‌اند. این اثر مورد توجه عالمان شیعه قرار گرفته و بارها از سوی ایشان ترجمه، تلخیص و شرح شده است (مجلسی، ۱۴۰۴: ۳۰۵/۲۴؛ افندی، ۱۴۰۱: ۶۷/۴؛ حرّ عاملی، ۱۳۸۵: ۱۳۱/۲).

محتوای این کتاب نشان‌دهنده گستردگی دانش حدیثی مؤلف آن است؛ چراکه وی در اثر خود، روایات فراوانی را از تفسیر علی بن ماهیار، معروف به ابن جُحّام - از معاصران کلینی و از منابع مهم تفسیری امامیه - نقل کرده است. همچنین از دیگر منابع معتبر حدیثی امامیه در تدوین این کتاب بهره برده است (عقیقی، ۱۳۸۷: ۵۰۴؛ استادی، ۱۳۸۳: ۱۴۵).

بر این اساس، هرچند روایات تفسیری مربوط به آیه دوم و هفتم (از سوره مورد نظر) در کتب اربعه حدیثی شیعه نقل نشده‌اند، اما در منابع حدیثی و تفاسیر روایی معتبر متقدمان فریقین، به شیوه‌های مختلف و در حد مستفیض ذکر گردیده‌اند. از این رو، با وجود ضعف سندی برخی از آن‌ها، گردآوری قرائن و شواهد تقویت‌کننده، می‌تواند موجب اعتبار این روایات شده و زمینه بهره‌برداری از آن‌ها را در تبیین مفاهیم و مقاصد قرآنی فراهم آورد.

ب. اعتبارسنجی محتوایی روایات بیانگر قرائت غیرمشهور در سوره «تین»

پس از اعتبارسنجی سندی و صدور روایات، به تحلیل متنی این گونه روایات پرداخته می‌شود. باتوجه به قرائن درون‌متنی و بینامتنی و فرامتنی، می‌توان اثبات کرد قرائت غیرمشهور «طُور سَيْنَاء» و «فَمَنْ يُكَذِّبُكَ بِالَّذِينَ»، نه تنها با قرائت مشهور «طُور سِينِينَ» و «فَمَا يُكَذِّبُكَ بَعْدُ بِالَّذِينَ» منافاتی ندارد، بلکه امام علیه‌السلام درصدد تبیین و تفسیر آیه بوده است:

پس از اعتبارسنجی سندی و صدور روایات، نوبت به تحلیل محتوایی و متنی آن‌ها می‌رسد. با توجه به قرائن درون‌متنی، بینامتنی و فرامتنی، می‌توان نشان داد که قرائت‌های غیرمشهور مانند «طُور سَيْنَاء» و «فَمَنْ يُكَذِّبُكَ بِالَّذِينَ»، نه تنها با قرائت‌های مشهور «طُور سِينِينَ» و «فَمَا يُكَذِّبُكَ بَعْدُ بِالَّذِينَ» تعارضی ندارند، بلکه امام علیه‌السلام درصدد تبیین، تأویل و تفسیر این آیات بوده‌اند:

۱. قرائت غیر مشهور «طور سیناء» به جای «طور سینین»

این قرائن در سه محور، ارزیابی می‌گردد:

یک. بررسی محتوایی باتوجه قرائن درون‌متنی

شناخت قرائن پیوسته در روایات تفسیری، نقش مؤثری در دریافت مراد گوینده دارد. ازجمله این قرائن می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

اول. ترادف معنایی قرائت غیر مشهور «طور سیناء» با قرائت مشهور «طور سینین»

تعبیر «إِنَّمَا هُوَ طُورٌ سَيْنَاءٌ» که در پاسخ به پرسش راوی آمده، دلالت بر نزدیکی معنایی با «طور سینین» دارد. در منابع لغوی و ادبی، «طور سیناء» و «طور سینین» به معنای یکسانی به کار رفته‌اند و مقصود از آن‌ها، نام کوهی معین در مصر یا شام، یا به‌طور کلی هر کوهی دانسته شده است (فراهیدی، ۱۴۰۹: ۳۰۳/۷؛ جوهری، ۱۳۷۶: ۲۱۴۱/۵؛ راغب، ۱۴۱۲: ۴۳۹؛ طریحی، ۱۳۷۵: ۳۷۸/۳؛ فیروزآبادی، ۱۴۱۵: ۲۳۲/۴؛ صافی، ۱۴۱۸: ۳۶۱/۳۰). واژه «سینین» نیز که بر وزن «فعلیل» است، هرچند ظاهری شبیه جمع دارد و ممکن است اعراب جمع بگیرد، اما در اصل، جمع محسوب نمی‌شود (زمخشری، ۱۴۰۷: ۷۷۳/۴؛ ابن‌عاشور، ۱۴۲۰: ۳۷۲/۳۰).

برخی از لغویان معتقدند که «سیناء» و «سینین» از نظر معنا تفاوتی ندارند و تنها اختلاف در ساختار واژگانی و ریشه زبانی آن‌هاست. مطابق با عادت عربی (درویش، ۵۲۴/۱۰)، گاهی با افزودن همزه یا نون در پایان واژه، گونه‌های مختلفی از یک واژه شکل می‌گیرد. به‌عنوان مثال، در زبان یونانی «سیناء» و در زبان سریانی و عبری، «سینین» رایج بوده است (طبرسی، ۱۳۷۲: ۷۷۵/۱۰؛ ابن‌عاشور، ۱۴۲۰: ۳۷۲/۳۰؛ مصطفوی، ۱۴۳۰: ۳۵۷/۵). به عقیده برخی دیگر، اصل معنا در این ماده، اشاره به قطعه‌ای محدود و مشخص از زمین دارد که میان اراضی مصر و حجاز واقع شده است (همان).

دو. خروج از اصل «طور سیناء» به سبب رعایت تناسب فواصل آیات

بی‌تردید، رعایت تناسب و هماهنگی در فواصل آیات، به گونه‌ای که در سراسر قرآن جاری باشد، امری راجح و تأکیدشده است. بنابراین، هرگاه میان رعایت فواصل و قواعد لغوی تراجمی پدید آید، اولویت با حفظ تناسب فواصل است (زرکشی، ۱۴۱۰: ۷۲/۱؛ معرفت و مولایی‌نیا، ۱۳۷۳: ۱۰۱-۱۰۰). در همین راستا، استفاده از «سینین» به جای «سیناء» در قرائت مشهور، به دلیل هماهنگی بیشتر با سیاق و وزن آیات دانسته شده است (عسکری، ۱۴۱۶: ۸۱۷/۳).

به عبارت دیگر، قرائت اصلی در آیه، همان «طور سیناء» (قرائت غیرمشهور) است، اما برای حفظ آهنگ آیه و هماهنگی با فواصل آیات، نون الحاقی به انتهای آن افزوده شده و به صورت «طور سینین» درآمده است (سیوطی، ۱۴۲۱: ۱۹۵/۲). زیرا تمام فواصل سوره «تین» با حرف «نون» پایان می‌یابد (معرفت، ۱۴۱۵: ۲۸۵/۵). چنین تصرفی در ساخت واژه برای رعایت تناسب سیاقی، نه تنها اشکال ندارد، بلکه نشانه‌ای از اعجاز بیانی قرآن محسوب می‌شود (زرکشی، ۱۴۱۰: ۱۵۷/۱؛ سیوطی، همان).

سه. دلالت واژه «یعنی» بر قصد تفسیر و تبیین آیه

بر اساس آیه «وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ» (نحل: ۴۴)، وظیفه پیامبر اکرم ﷺ و اوصیای ایشان، تفسیر و تبیین مقاصد آیات الهی بوده است (طباطبایی، ۱۳۹۰: ۲۶۰/۱۲؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۱: ۲۴۳/۱). در صدر اسلام، تفسیر قرآن چنان با حدیث پیوند خورده بود که آن را شاخه‌ای از حدیث می‌شمردند (معرفت، ۱۴۱۵: ۳۰۸/۱). ائمه اطهار علیهم‌السلام در بیان تفسیر آیات، از روش‌ها و عبارات متنوعی استفاده می‌کردند؛ یکی از آن‌ها کاربرد صریح واژه «یعنی» در مقام تبیین مفاد آیه بود. در روایت مورد بحث نیز عبارت «وَمَا يَعْنِي بِقَوْلِهِ طُورِ سَيْنَاءَ؟» به روشنی دلالت بر تفسیر دارد.

چهار. تطبیق قرائت غیرمشهور با مقام ولایت

در تمامی روایات مورد بررسی، با تفاوت‌هایی اندک در تعبیر، این عبارت آمده است: «وَذَلِكَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ (عَلَيْهِ السَّلَامُ)»، که در پاسخ به پرسش راوی درباره معنای «طور سیناء»، آن را بر امام علی علیه‌السلام تطبیق داده است.

همچنین عبارت: «ثُمَّ سَكَتَ سَاعَةً، ثُمَّ قَالَ: لِمَ لَا تَسْتَوْفِي مَسْأَلَتَكَ إِلَى آخِرِ السُّورَةِ؟» که پس از تطبیق آیه نخست آمده، نشان می‌دهد که امام علی علیه‌السلام راوی را به ادامه پرسش دعوت کرده است. با پرسش راوی از معنای آیه «إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ» و تطبیق آن توسط امام علی علیه‌السلام بر امیرالمؤمنین علیه‌السلام و شیعیان ایشان، تفسیر کامل سوره ارائه شده است؛ که این خود نشانه‌ای از محوریت ولایت در فهم قرآن است.

... «قُلْتُ فِي قَوْلِهِ: «وَطُورٍ سَيْنِينَ» فَقَالَ: [لَيْسَ هُوَ طُورٌ سَيْنِينَ]، إِنَّمَا هُوَ طُورٌ سَيْنَاءَ، وَذَلِكَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ عَلَيْهِ السَّلَامُ، وَقَوْلُهُ: «وَهَذَا الْبَلَدُ الْأَمِينُ»، قَالَ: ذَلِكَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ، ثُمَّ سَكَتَ سَاعَةً، ثُمَّ قَالَ: لِمَ لَا تَسْتَوْفِي مَسْأَلَتَكَ إِلَى آخِرِ السُّورَةِ؟ قُلْتُ: يَا بِي أَنْتَ وَ أُمِّي، قَوْلُهُ: «إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ»، قَالَ: ذَلِكَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ وَ شَيْعَتُهُ، كُلُّهُمْ: «فَلَهُمْ أَجْرٌ غَيْرُ مَمْنُونٍ» (فرات کوفی، ۱۴۱۰: ۵۷۷/۱).

تعبیر «طور سیناء» در تطبیق با امام علی (ع) بدان جهت است که آن حضرت، مظهر تجلی ولایت عظماست؛ چنان که «طور سیناء» محل تجلی الهی و نزول وحی بوده است (قطیفی، ۱۴۲۲: ۲۳۲/۳). در برخی روایات نیز، از «طور سیناء» به عنوان اشاره‌ای به نجف، کوفه و مشهد امیرالمؤمنین (ع) یاد شده است (طوسی، بی تا: ۳۴/۶؛ فیض کاشانی، ۱۴۱۵: ۳۹۷/۳).

دوم. بررسی محتوایی باتوجه قرائن بینامتنی

مراد از قرائن بینامتنی، توجه به دیگر سخنان گوینده است؛ اعم از آیات و روایاتی که با سخن محل بحث او مرتبطاند و می‌توانند در فهم دقیق‌تر آن نقش مؤثری داشته باشند. در آیه دوم سوره «تین» نیز با توجه به این قرائن، می‌توان بر هماهنگی قرائت غیرمشهور با قرائت مشهور تأکید کرد:

یک. سازگاری قرائت غیرمشهور با دیگر آیات قرآن

واژه «طور» ده بار در قرآن کریم آمده است (بقره: ۶۳ و ۹۳؛ نساء: ۱۵۴؛ مریم: ۵۲؛ طه: ۸۰؛ مؤمنون: ۲۰؛ قصص: ۲۹ و ۴۶؛ طور: ۱؛ تین: ۲). در همه این موارد، واژه با الف و لام آمده و تنها در دو مورد به «سینین» و «سیناء» اضافه شده است. مقصود از تمام این کاربردها، کوه طور و محل میقات حضرت موسی (ع) و نزول تورات است؛ منطقه‌ای که در زمان حیات پیامبر اسلام (ص) و در سال نهم هجری، به دست مسلمانان فتح شد (سید قطب، ۱۴۲۵: ۳۹۳۲/۶؛ طباطبائی، ۱۳۹۰: ۳۱۹/۲۰).

دو. تصریح روایات به ترادف معنایی «طور سیناء» و «طور سینین»

در روایات تفسیری ذیل آیه دوم سوره «تین» و دیگر آیات مشابه، از جمله مؤمنون: ۲۰، به یکی بودن «طور سینین» و «طور سیناء» و دلالت هر دو بر درخت زیتون تصریح شده است: «إِنَّمَا سُمِّيَ الْجَبَلُ الَّذِي كَانَ عَلَيْهِ مُوسَى طُورَ سَيْنَاءَ لِأَنَّهُ جَبَلٌ كَانَ عَلَيْهِ شَجَرُ الزَّيْتُونِ، وَكُلُّ جَبَلٍ يَكُونُ

عَلَيْهِ مَا يُنْتَفَعُ بِهِ مِنَ النَّبَاتِ أَوْ الْأَشْجَارِ سُمِّيَ طُورَ سَيْنَاءَ وَطُورَ سَيْنِينَ، وَمَا لَمْ يَكُنْ عَلَيْهِ مَا يُنْتَفَعُ بِهِ مِنَ النَّبَاتِ أَوْ الْأَشْجَارِ سُمِّيَ طُورًا وَلَا يُقَالُ لَهُ طُورُ سَيْنَاءَ وَلَا طُورُ سَيْنِينَ» کوهی که موسی علیه السلام بر آن قرار داشت، «طور سیناء» نام گرفت، زیرا درخت زیتون بر آن می‌روید. هر کوهی که دارای گیاه یا درخت سودمند باشد، «طور سیناء» یا «طور سینین» نامیده می‌شود، اما کوهی که فاقد چنین گیاهانی باشد، صرفاً «طور» خوانده می‌شود و به آن «طور سیناء» یا «طور سینین» گفته نمی‌شود (مجلسی، ۱۴۰۴: ۶۵/۱۳).

رُویش فراوان درختان زیتون در منطقه‌ای میان مصر و فلسطین، موجب شد تا آن ناحیه «سیناء» یا «سینین» نامیده شود و کوه طور که در آن سرزمین قرار دارد، به «طور سینین» یا «طور سیناء» شهرت یابد (رفسنجانی، ۱۳۸۶: ۴۴۲/۲۰). قرآن نیز درخت زیتون را درختی توصیف کرده که از کوه طور می‌روید؛ زیرا عرب‌های حجاز، هنگام عبور از بیابان‌های خشک جنوب، با روی آوردن به شمال، نخستین بار در ناحیه‌ی طور - در جنوب صحرای سیناء - با درختان پر بار زیتون روبه‌رو می‌شدند. بررسی نقشه جغرافیایی این واقعیت را به‌روشنی نشان می‌دهد (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱: ۲۲۰/۱۴).

سه. دلالت روایات تفسیری مشابه بر پذیرش قرائت مشهور

در روایاتی که از نظر لفظی یا معنایی با روایات مورد بحث مشابه‌اند، قرائت غیرمشهور نفی نشده است. برای نمونه: «عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْفَضِيلِ الصَّيْرَفِيِّ قَالَ: سَأَلْتُ أَبَا الْحَسَنِ مُوسَى بْنَ جَعْفَرٍ عليه السلام عَنْ قَوْلِ اللَّهِ «وَالثَّيْنِ وَالزَّيْتُونِ»، قَالَ: أَمَّا «الثَّيْنِ» فَالْحَسَنُ، وَأَمَّا «الزَّيْتُونِ» فَالْحُسَيْنُ. قُلْتُ: وَقَوْلُهُ «طُورِ سَيْنِينَ»؟ قَالَ: إِنَّمَا هُوَ طُورُ سَيْنَاءَ. قُلْتُ: وَمَا يَغْنِي بِقَوْلِهِ طُورِ سَيْنَاءَ؟ قَالَ: ذَاكَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ عَلِيُّ بْنُ أَبِي طَالِبٍ» (فراش کوفی، ۱۴۱۰: ۵۷۹/۱).

تعبیر «قَالَ: إِنَّمَا [هُوَ] طُورُ سَيْنَاءَ» بدون استفاده از ادات نفی، نشان می‌دهد که امام معصوم علیه السلام درصدد رد قرائت مشهور نبوده است، بلکه با این تعبیر، آن را توضیح و تفسیر کرده است.

سوم. بررسی محتوایی باتوجه به قرائن فرامتنی

قرائن و شواهد غیرلفظی، همچون رخدادهای بیرونی و تاریخی، در خوانش دقیق متون، از اهمیت بسزایی برخوردارند. درباره روایات محل بحث، می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

یک. پاسخ امام علیه السلام به پرسش راوی درباره معنای آیه

احادیث معصومان علیهم السلام در شرایط زمانی و مکانی متفاوت و با اهداف و انگیزه‌های خاصی صادر شده‌اند. چنان‌که اسباب نزول در فهم قرآن مؤثر است، اسباب ورود و صدور حدیث نیز در فهم و تبیین آن نقشی کلیدی دارد و در تبیین علت حکم، رفع تعارض، ترجیح قرائات و احتمالات تفسیری مؤثر است (مامقانی، ۱۳۶۹: ۲۴۳). در روایات پیش گفته، راویان (محمد بن فضیل صیرفی و ابن فضال) با عبارت «سَأَلْتُ» از امام کاظم علیه السلام یا امام رضا علیه السلام درباره معنای آیه پرسش می‌کنند و امام علیه السلام پاسخ می‌دهد: «قَوْلُهُ (وَطُورِ سَيْنِينَ)، قَالَ: إِنَّمَا هُوَ طُورُ سَيْنَاءَ. قُلْتُ: فَمَا يَعْني بِقَوْلِهِ طُورِ سَيْنَاءَ؟ قَالَ: ذَاكَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ عَلِيُّ بْنُ أَبِي طَالِبٍ عليه السلام». با توجه به سیاق روایت، روشن است که قرائت غیر مشهور در اینجا تفسیر به حساب می‌آید و راوی در پی فهم معنای آیه بوده است.

دو. معهود و معروف بودن اصطلاح «طور سیناء»، به‌ویژه نزد یهودیان

نام «طور سیناء» در مقایسه با «طور سینین»، برای یهودیان و حتی غیریهودیان عصر پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله شناخته‌شده‌تر بوده است. «طور سیناء» نام کوهی معروف در سرزمین شام است که حضرت موسی علیه السلام در آغاز رسالتش از آنجا ندا داده شد و پس از هجرت از مصر نیز محل میعاد معروف او با خداوند بود (کاشانی، ۱۳۶۳: ۳۳۷/۳؛ مغنیه، ۱۴۲۴: ۵۸۳/۷؛ ابن عاشور، ۱۴۲۰: ۳۷۲/۳۰؛ بانو امین، بی‌تا: ۱۵/۹). کاربرد این واژه در روایات احتجاج اهل بیت علیهم السلام با یهودیان نیز این شهرت را تأیید می‌کند (طبرسی، ۱۴۰۳: ۲۱۰/۱). همچنین، نام‌بردن از درختان «تین» و «زیتون» و «طور» در سوگندهای قرآنی، افزون بر فواید خاص، به سبب شهرت و شناخته‌شدگی این عناصر نزد اعراب بوده است (مغنیه، ۱۴۲۴: ۳۶۴/۵).

رمز سوگند به «تین»، «زیتون» و «طور سینین»، آن است که این مناطق، خاستگاه بعثت بسیاری از پیامبران الهی‌اند؛ حضرت نوح علیه السلام در کوفه، حضرت ابراهیم علیه السلام و حضرت عیسی علیه السلام در بیت المقدس، حضرت موسی علیه السلام در سرزمین سینا و پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در مکه به نشر آیین خود پرداختند (رفسنجانی، ۱۳۸۶: ۴۴۰/۲۰). در روایتی نبوی آمده است: «إِنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَتَعَالَى... اخْتَارَ مِنَ الْبُلْدَانِ أَرْبَعَةً، فَقَالَ عَزَّوَجَلَّ: (وَالَّتَيْنِ وَالزَّيْتُونَ وَطُورِ سَيْنِينَ وَهَذَا الْبَلَدِ الْأَمِينِ)،

فالتین المدینة، والزیتون بیت المقدس، وطور سینین الکوفة، وهذا البلد الامین مکه» (صدوق، ۱۳۶۲: ۲۲۵/۱؛ حویزی، ۱۴۱۵: ۶۰۶/۵). افزون بر این، طبق برخی روایات از شیعه و اهل سنت، سوره تین در شأن پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و اهل بیت علیهم السلام نازل شده و واژگان «تین»، «زیتون»، «طورسینین» و «بلد امین» بر آن حضرات تطبیق داده شده است (فرات کوفی، ۱۴۱۰: ۵۷۷/۱؛ ابن ابی حاتم، ۱۴۱۹: ۳۴۴۷/۱۰؛ ابن کثیر، ۱۴۱۹: ۴۲۰/۸؛ سیوطی، ۱۴۰۴: ۳۶۶/۶؛ فیض کاشانی، ۱۴۱۵: ۳۴۷/۵؛ مجلسی، ۱۴۰۴: ۲۷۹/۴۳؛ حویزی، ۱۴۱۵: ۶۰۷/۵؛ بحرانی، ۱۴۱۵: ۶۹۳/۵).

سه. دلالت واژه «قرائت» بر معنای تفسیر در ادبیات صدر اسلام

در روایات مورد بررسی، واژه «قرء» به صراحت نیامده، اما در منابع تفسیری، اختلاف میان «طورسیناء» و «طورسینین» در قالب اختلاف قرائات ذکر شده است. برای نمونه، در قرائت امام علی علیه السلام، سعد بن ابی وقاص، ابوالعالیه و ابومجلز، «سینین» با کسر سین، و در قرائت ابوجراء و جحدری، با فتح سین آمده است. همچنین، ابن مسعود «سیناء» را با فتح سین و ابوالدرداء و ابوحویه با کسر سین قرائت کرده اند (ابن جوزی، ۱۴۲۲: ۴۶۳-۴۶۴/۴؛ ابن عطیه، ۱۴۲۲: ۴۹۹/۵؛ رسعی، ۱۴۲۹: ۶۷۵/۸).

برخی مفسران، این روایات را نه از سنخ قرائت مصطلح، بلکه تفسیری می دانند (معرفت، ۱۴۱۵: ۸۲/۲؛ خوئی، ۱۴۳۰: ۴۱۷). به نظر می رسد اصطلاح «قرائت» در آغاز، شامل دو شاخه بوده است: قرائت تنزیلی (مصطلح) و قرائت تفسیری (طوسی، بی تا: ۴۴۱/۲؛ مجلسی، ۱۴۰۴: ۷۹/۵؛ همو، ۱۳۷۰: ۵۰-۴۸/۵). گاه قاریان نخست، در حین قرائت، توضیحاتی تفسیری به آیات می افزودند یا واژه ای را با لفظی دیگر تبیین می کردند؛ اما نسل های بعدی، این موارد را به اشتباه قرائت نص تلقی کردند. بسیاری از قرائات منقول از ابن مسعود و ابی بن کعب از این گونه اند (معرفت، ۱۴۱۵: ۴۲۲/۲). مفسران معاصر نیز بر این باورند که تعابیری چون «قرأ»، «کنا نقراً»، و «هکذا نزل»، در صدر اسلام معنای وسیع تری داشتند و شامل تفسیر، جری، انطباق، حتی شأن نزول می شدند؛ اما امروزه فقط در معنای قرائت مصطلح به کار می روند (سیوطی، ۱۴۰۴: ۲۹۸/۲؛ طباطبایی، ۱۳۹۰: ۲۴۵/۱۰، ۲۸۹/۴، ۳۰۰).

چهار. معرّب بودن واژگان «سینین» و «سیناء»

در زبان عربی، واژگانی وجود دارند که ریشه عربی ندارند و از زبان‌های مجاور گرفته شده‌اند؛ پدیده‌ای طبیعی که در همه زبان‌ها به واسطه ارتباط و مجاورت زبانی رخ می‌دهد. قرآن کریم نیز با آن‌که «عربی مبین» است، در برخی موارد از واژه‌های معرّب استفاده کرده است (جوالیقی، ۱۹۹۵: ۲۴۶). کلمه «سینین» در زبان عبری به صورت «سینای» و در یونانی به صورت «سینا» آمده است و در عبری، «یاء» به همزه تبدیل شده است. «سینین» از ریشه عبری با افزودن نون و کسره بر نون اول، صورت گرفته است (بلاسی، ۲۰۰۱: ۲۴۰؛ آرتور جفری، ۱۳۸۶: ۲۷۶). به عبارت دیگر، اصل عبری واژه «سینین» بوده که در قرآن، گاه با نون افزوده، و گاه با الف ممدود به شکل «سینا» معرّب شده است (صادقی تهرانی، ۱۴۰۶: ۳۵۸/۳۰).

برخی قرآن‌پژوهان معتقدند اعراب واژگان عجمی را تغییر می‌دادند (مکی بن حموش، ۱۴۲۹: ۸۳۴۱/۱۲). ورود واژه‌های بیگانه به یک زبان، نقص به‌شمار نمی‌رود، ولی می‌تواند منشأ اختلاف قرائات شود. مثلاً ترجیح قرائت «سیناء» با فتح سین، به این جهت بوده که عرب، چنین صیغه‌ای را تنها با فتح آغاز به کار می‌برده است (ابن خلوئه، ۱۴۲۱: ۲۵۶). بنابراین، همزه در این واژه بدل از یاء عبری است، نه علامت تأیید (محیسن، ۱۴۱۳: ۶۰/۳).

۲. قرائت غیر مشهور «فَمَنْ يَكْذِبْكَ» به جای «فَمَا يَكْذِبْكَ»

این روایات از چند جهت قابل ارزیابی‌اند:

یکم. بررسی محتوایی با توجه به قرائن درون‌متنی

با کمک برخی قرائن موجود در روایت می‌توان علت ترجیح قرائت غیر مشهور از سوی امام معصوم علیه السلام را کشف کرد:

یک. دلالت قرائت غیر مشهور بر رفع اتهام و انتساب کذب به پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم

درباره نوع «ما» و مخاطب در آیه محل بحث، احتمالات گوناگونی مطرح است: نخست: «ما» می‌تواند استفهام انکاری، تقریری یا توییحی باشد و خطاب آیه به انسان مذکور در آیه «لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ» است که از طریق التفات از غیبت به خطاب، برای تشدید

توبیخ و عتاب تغییر یافته است (صافی، ۱۴۱۸: ۳۰ / ۳۶۱؛ درویش، ۱۴۱۵: ۱۰ / ۵۲۶؛ شیخلی، ۱۴۲۷: ۱۰ / ۶۵۰). گویی خداوند می‌فرماید: ای انسان! پس از همه این شواهد، چه چیزی تو را واداشته که جزای روز قیامت را تکذیب کنی؟ «ایها الانسان فماینکبک؛ یا فما یجعلک کاذباً بسبب الجزاء و انکار بعد هذا الدلیل» (مراغی، بی‌تا: ۳۰ / ۱۹۵؛ نه‌اوندی، ۱۳۸۶: ۶ / ۵۲۶؛ طباطبائی، ۱۳۹۰: ۲۰ / ۵۴۲؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۱: ۲۷ / ۱۴۶).

دوم: «ما» می‌تواند موصول باشد، به معنای «مَنْ»، و خطاب به پیامبر ﷺ باشد: «فَمَنْ يُكَذِّبُكَ أَتَيْهَا الرَّسُولَ بِمَا جِئَتْ بِهِ» (درویش، ۱۴۱۵: ۱۰ / ۵۲۶)؛ و کلمه «دین» به معنای شریعت یا جزا است. یعنی: «ای پیامبر! چه کسی تو را به خاطر دینی که آورده‌ای یا پاداش و کیفر روز جزا که بیان کرده‌ای، تکذیب می‌کند؟» (ابن جوزی، ۱۴۲۲: ۴ / ۴۶۵؛ خطیب شربینی، ۱۴۲۵: ۴ / ۶۴۶؛ شوکانی، ۱۴۱۴: ۵ / ۵۶۸؛ خسروانی، ۱۳۹۰: ۸ / ۵۸۰؛ ثقفی تهرانی، ۱۳۹۸: ۵ / ۴۰۶؛ رفسنجانی، ۱۳۸۶: ۲۰ / ۴۴۶).

برخی مفسران، بر اساس قرائت مشهور «فَمَا يُكَذِّبُكَ بَعْدُ بِالذِّنِّ» و با فرض اینکه خطاب آیه به پیامبر ﷺ است، آن را چنین ترجمه کرده‌اند: «ای محمد ﷺ، چه چیزی تو را پس از این دلایل روشن، نسبت به روز جزا مکذِّب قرار داده است؟» (مشهدی قمی، ۱۳۶۸: ۱۴ / ۳۴۳؛ شوکانی، ۱۴۱۴: ۵ / ۵۶۸؛ صدیق حسن خان، ۱۴۲۰: ۷ / ۵۰۰).

بر پایه آنچه گذشت، مخاطب آیه می‌تواند هم عموم انسان‌ها و هم شخص پیامبر ﷺ باشد. در صورتی که خطاب به انسان باشد، قرائت مشهور «فَمَا يُكَذِّبُكَ» معنای صحیحی دارد؛ اما اگر خطاب به پیامبر ﷺ باشد، قرائت مشهور احتمال مکذِّب بودن آن حضرت را می‌دهد که می‌تواند علت مخالفت امام معصوم ﷺ با این قرائت و ترجیح قرائت غیرمشهور «مَنْ» به جای «ما» باشد. عبارات روایت مانند: «قَالَ: مَهْلًا مَهْلًا! لَا تَقُلْ هَكَذَا! هَذَا هُوَ الْكُفْرُ بِاللَّهِ! لَا وَاللَّهِ مَا كَذَّبَ رَسُولُ اللَّهِ بِاللَّهِ طَرَفَةً عَيْنٍ!»

و نیز به کارگیری حرف نفی «لا» همراه با سوگند و تعبیر به «کفر»، همچنین تأکید بر مکذِّب نبودن رسول خدا ﷺ، مؤید همین معناست: «نه، به خدا قسم، رسول خدا حتی یک چشم برهم زدن خدا را انکار نکرده است».

این عبارات نشان می‌دهد که امام علیه السلام در صدد تفسیر آیه بوده، دغدغه تحریف احتمالی آن و نسبت مکذّب بودن به پیامبر صلی الله علیه و آله را داشته و با لحنی شدید، با قرائت مشهور مخالفت کرده‌اند؛ مگر آن که خطاب به پیامبر صلی الله علیه و آله را این گونه توجیه کنیم که مخاطب اصلی، انسان است و خداوند به صورت غیر مستقیم در حال توبیخ اوست.

دو. تفسیر روایی «الدین» به ولایت امام علی علیه السلام

در برخی روایات، «دین» در آیه مورد بحث به شخص امیرالمؤمنین علی علیه السلام یا به ولایت ایشان تفسیر شده است: «عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام فِي قَوْلِهِ تَعَالَى... فَمَا يُكَذِّبُكَ بَعْدَ الدِّينِ قَالَ: الدِّينُ وَلَايَةُ عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ عليه السلام» (مجلسی، ۱۴۰۴: ۲۴ / ۱۰۵، ۱۰۷)

«فَمَا يُكَذِّبُكَ بَعْدَ الدِّينِ، قَالَ: هُوَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ عَلِيُّ بْنُ أَبِي طَالِبٍ عليه السلام» (مجلسی، ۱۴۰۴: ۴۱ / ۵)

بر این اساس، معنای آیه چنین خواهد بود: «ای انسان! چه چیزی سبب می‌شود که پس از این دلایل روشن، ولایت علی علیه السلام را تکذیب کنی؟» بنابراین، مخاطب آیه می‌تواند منکران ولایت باشد (اشکوری، ۱۳۷۳: ۴ / ۸۲۱).

سه. استعمال «لا»ی نفی همراه با سوگند

در قرائت غیرمشهور «طور سیناء»، امام علیه السلام برای نفی قرائت مشهور از تعبیر «لَيْسَ هُوَ طُورَ سَيْنِينَ» استفاده می‌کند؛ اما در قرائت «فَمَا يُكَذِّبُكَ»، از «لا»ی نفی همراه با سوگند بهره می‌گیرد.

«لَيْسَ» فعل نفی ماضی غیر متصرف است که در متون عربی، به ویژه قرآن، کاربرد فراوان دارد (ابن هشام، ۱۴۲۴: ۳۸۷؛ فیروزآبادی، ۱۴۱۵: ۵۷۴؛ مصطفوی، ۱۴۳۰: ۱۰ / ۳۰۲). مقایسه میان کاربرد «لَيْسَ» با سایر ادوات نفی مانند «ما» و «لا» در آیات دیگر (انعام: ۵۱؛ احقاف: ۳۲؛ نور: ۵۱) نشان می‌دهد که نفی با «ما» و «لا» نسبت به «لَيْسَ» تأکید بیشتری دارد.

استفاده قرآن از «ما» و «لا» برای نفی موضوعات مهم مانند شرک (اعراف: ۵۹؛ بقره: ۱۰۷؛ توبه: ۱۱۶؛ آل عمران: ۱۹۲)، مؤید این مطلب است (فیض کاشانی، ۱۴۱۵: ۲ / ۳۸۳؛ طباطبایی، ۱۳۹۰: ۹ / ۵۴۳).

دوم. بررسی محتوایی باتوجه به قرائن برون‌متنی

برخی قرائن برون‌متنی، تفسیری بودن قرائت غیرمشهور «فَمَنْ يُكَذِّبُكَ» را تأیید می‌کند:

یک. سازگاری کاربرد «مَنْ» با قواعد ادبی و ساختار قرآنی

در روایت محل بحث، قرائت غیرمشهور «مَنْ» جایگزین قرائت مشهور «ما» شده است. واژه «ما» دو نوع اسمی و حرفی دارد. نوع اسمی آن موصول است و به معنای «الَّذِي» به کار می‌رود که عمدتاً برای غیرعاقل و گاهی نیز برای عاقل استفاده می‌شود. نوع استفهامی آن به معنای «أَيُّ شَيْءٍ» است و در پرسش از اشیاء، اجناس یا صفات به کار می‌رود.

به عبارت دیگر، گرچه «ما» از نظر جنس، عدد و... مشابه «مَنْ» است، اما به طور معمول، «ما» برای غیرعاقل و «مَنْ» برای عاقل به کار می‌رود. البته در بسیاری از آیات، این قاعده نقض شده و کاربرد متقاطع دارند (نحاس، ۱۴۲۱: ۱۵۸/۵؛ طبرسی، ۱۳۷۲: ۷۷۶/۱۰؛ سیوطی، ۱۴۲۱: ۵۳۰/۱؛ آلوسی، ۱۴۱۵: ۱۷۷/۳۰؛ ابن‌عاشور، ۱۴۲۰: ۳۷۹/۳۰). این نکته در آیاتی همچون نحل: ۷۳، شمس: ۵ و کافرون: ۳ نیز قابل مشاهده است.

از این رو، می‌توان گفت که اگرچه «ما» در اصل برای غیرعاقل به کار می‌رود، در این آیه ممکن است بر تکذیب‌کنندگان اطلاق شده باشد تا حاکی از بی‌خردی آنان باشد (رفسنجانی، ۱۳۸۶: ۴۴۶/۲۰).

دو. دلالت واژه‌های «نزل» و «تنزیل» بر معنای تفسیر

در روایات مرتبط با قرائت غیرمشهور «فَمَنْ يُكَذِّبُكَ»، تعبیرهایی چون «مَا هَكَذَا قَالَ تَبَارَكَ وَتَعَالَى وَلَا كَذَا أَنْزَلْتَ» به کار رفته است. در لغت، «نزل» به معنای پایین آمدن از بالا به پایین است (فراهیدی، ۱۴۱۴: ۱۷۸۱/۳؛ راغب، ۱۴۱۲: ۴۹) و برخی نیز «تنزیل» را به معنای قرار دادن چیزی در جایگاهش، یا تفسیر و قابل فهم کردن کلام دانسته‌اند (ابن‌فارس، ۱۴۲۰: ۵۵۴/۲؛ زبیدی، ۱۴۱۴: ۷۳۲/۱۵).

مشتقات «نزل» در قرآن دست‌کم در ۹ معنا به کار رفته‌اند، از جمله در معنای «قول» (انعام: ۹۲) و «بیان» (اسراء: ۱۰۶) (دامغانی، ۱۴۱۶: ۱۸۷/۱؛ ابن‌عاشور، ۱۴۲۰: ۲۲۰/۶). در روایات نیز، پرکاربردترین معنای «تنزیل»، تبیین معانی و تفاسیر آیات است (عسکری، ۱۴۱۶: ۱۹۷/۳؛ نجارزادگان، ۱۳۸۲: ۵۹-۶۳).

برای نمونه، امام باقر علیه السلام در پاسخ به پرسشی درباره معانی ظاهری و باطنی قرآن فرمودند: «ظَهْرُهُ تَنْزِيلُهُ وَ بَطْنُهُ تَأْوِيلُهُ» (صفار قمی، ۱۴۰۴: ۱۹۶). یعنی معانی ظاهری آیات، «تنزیل» و معانی درونی، «تأویل» نامیده می‌شوند.

همچنین در برخی روایات مرتبط با فضائل امیرالمؤمنین علیه السلام نیز واژه «تنزیل» در مقام تفسیر به کار رفته است (کلینی، ۱۳۶۵: ۴۳۲/۱؛ عسکری، ۱۴۱۶: ۱۹۷/۳).

از منظر عالمان اسلامی نیز، این معنا تأیید شده است (مازندرانی، ۱۴۱۲: ۸۰/۷؛ قزوینی، بی‌تا: ۱۲۸/۳، ۱۳۲؛ مجلسی، ۱۳۷۰: ۱۷۸/۳). بر این اساس، می‌توان نتیجه گرفت که واژه «نزل» و مشتقات آن تنها به وحی قرآنی اختصاص ندارند، بلکه در تعبیراتی مانند «نزلت فی کذا» یا «هكذا أنزلت»، مقصود امامان علیهم السلام بیان تفسیر و شرح آیات بوده، نه اشاره به نزول الفاظ قرآن.

سه. دلالت فضای صدور روایت بر تفسیری بودن قرائت

پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و امامان علیهم السلام همواره بر آموزش صحیح قرآن تأکید می‌کردند. در میان ایشان، نقش امام باقر علیه السلام و امام صادق علیه السلام در حوزه قرائات بسیار برجسته است. هم‌زمانی ایشان با قاریان مشهور و تنوع قرائات از یک‌سو، و تهدیدات غلات و تأثیرات منفی آن‌ها از سوی دیگر، موجب شد تا ایشان با اختلاف قرائات برخورد کنند.

در دوره صادقین، غالیان فعالیت‌های گسترده‌ای در حوزه قرائات داشتند که وحدت مسلمانان را تهدید و جایگاه شیعیان را نزد عامه خدشه‌دار می‌کرد. لذا در آن دوره، احتمال تحریف آیات وجود داشت. در زمان امام کاظم علیه السلام و امام رضا علیه السلام این نگرانی کمتر بود، اما به دلیل نزدیکی زمانی، احتمال سوءبرداشت از تفسیر آیات همچنان مطرح بود (دانی، ۱۴۲۸: ۸۶۰/۲؛ زرقانی، بی‌تا: ۲۴۹/۱-۲۴۸؛ معرفت، ۱۴۱۵: ۱۴/۲؛ عسکری، ۱۴۱۶: ۴۷/۳-۵۶).

از این منظر، مخالفت شدید امام علیه السلام با قرائت مشهور «فَمَا يُكَذِّبُكَ» و تعبیر تندی مانند «این کفر به خداست!» در قالب تعبیراتی همچون: «قَالَ مَهْلًا مَهْلًا! لَا تَقُلْ هَكَذَا! هَذَا هُوَ الْكُفْرُ بِاللَّهِ! لَا وَاللَّهِ مَا كَذَبَ رَسُولُ اللَّهِ بِاللَّهِ طَرْفَةَ عَيْنٍ!» نشان از اهمیت موضوع و انگیزه تفسیری امام دارد.

در این عبارت، «ما» (در قرائت مشهور) به معنای «من» است. فهم انکاری در نظر گرفته شده که اشاره به باور نادرست راوی دارد و امام علیه السلام آن را معادل «کفر» می‌داند. از این رو، میان ظاهر آیه و محتوای روایت، تعارضی نیست (قطیفی، ۱۴۴۴: ۲۳۳/۳).

چهار. دلالت قرائت غیرمشهور بر اقتصار زبانی در خطاب به مخاطب اولیه

در آیه، «تکذیب» فعلی است که نیاز به فاعل دارد. پس به جای «چه چیزی تکذیب می‌کند؟» باید گفت: «چه کسی تکذیب می‌کند؟» اما چون تکذیب همیشه توسط فردی و با انگیزه‌ای صورت می‌گیرد، ممکن است صورت کامل جمله چنین باشد: «چه کسی، به چه دلیلی، تو را تکذیب می‌کند؟» و برای اختصار، بخشی از جمله حذف شده باشد.

این‌گونه حذف در محاورات رایج بوده و قرآن نیز با توجه به زبان مخاطب اولیه، از آن بهره برده است (ر.ک: هاشمی، ۱۳۸۱: ۱۹۸).

با توجه به آنچه گذشت، قرائت غیرمشهور «فَمَنْ يُكَذِّبُكَ» با قواعد ادبی و نحوه کاربرد «مَنْ» و «ما» در قرآن هماهنگ است و امام علیه السلام در تفسیر و تبیین آیه، احتمالاً در پی رفع اتهام کذب از پیامبر صلی الله علیه و آله بوده‌اند.

نتیجه‌گیری

در میان مهم‌ترین نتایج و دستاوردهای این مقاله می‌توان گفت: در برخی روایات تفسیری ذیل آیات دوم و هفتم سوره تین، قرائت‌های غیرمشهور نظیر «طُوْرُ سَيْنَاءَ» به جای «طُوْرُ سَيْنِینَ» و «فَمَنْ يُكَذِّبُكَ» به جای «فَمَا يُكَذِّبُكَ» نقل شده است که از دو جهت قابل بررسی و ارزیابی‌اند:

۱. از منظر اعتبارسنجی صدوری: روایات یادشده به‌صورت مستفیض و با طرق گوناگون نقل شده‌اند؛ برخی از آن‌ها مسند و برخی دیگر مقطوع یا معنعن‌اند. حدیث معنعن، در صورت وثاقت راویان، از احادیث متصل محسوب می‌شود. راویان این روایات نیز گاه توثیق و گاه تضعیف شده‌اند. به نظر می‌رسد منشأ تضعیف بسیاری از آنان، نقل کرامات و فضائل اهل بیت علیهم السلام بوده که منجر به نسبت دادن غلو به ایشان شده است. این دسته از روایات در منابع معتبر شیعه و اهل سنت، مانند تفسیر فرات کوفی و شواهد التنزیل القواعد التفضیل نقل شده‌اند. گرچه این منابع دارای پاره‌ای اشکالات مانند تقطیع یا حذف اسناد هستند، اما با بهره‌گیری از قرائن و شواهد دیگر می‌توان به اعتبار محتوای آن‌ها اعتماد کرد.

۲. از منظر اعتبارسنجی محتوایی: در نگاه نخست، ممکن است چنین به نظر برسد که امام معصوم علیه السلام در پی ردّ قرائت مشهور یا ترجیح قرائت غیرمشهور بر آن بوده است. اما با در نظر گرفتن

قرائن درون‌متنی، بینامتنی و فرامتنی، و مقایسه دو قرائت، می‌توان نشان داد که قرائت‌های غیرمشهور «طُورِ سِیناء» و «فَمَنْ يُكَذِّبُكَ بِالَّذِينَ» نه‌تنها با قرائت‌های مشهور «طُورِ سِینین» و «فَمَا يُكَذِّبُكَ بَعْدَ بِالَّذِينَ» منافاتی ندارند، بلکه هدف امام علیه السلام تبیین و تفسیر آیات بوده است.

در روایت مربوط به قرائت «طُورِ سِیناء» به جای «طُورِ سِینین»، تفاوت تنها در نوع واژه است؛ به‌گونه‌ای که بر اساس عادات زبانی عرب، با اندکی تغییر مانند افزودن همزه یا نون در پایان کلمه، واژه‌ای که در زبان یونانی «سیناء» خوانده می‌شود، در زبان سریانی و عبری به صورت «سینین» تلفظ می‌گردد. ترادف معنایی این دو واژه، تغییر قرائت برای تناسب فواصل آیات، دلالت لفظ «یعنی» در روایت بر قصد تبیین، و تطبیق قرائت غیرمشهور با مقام ولایت از مهم‌ترین قرائن درون‌متنی هستند. سازگاری این قرائت با دیگر آیات قرآن، تصریح روایات مشابه بر ترادف «سیناء» و «سینین»، و دلالت برخی روایات تفسیری بر قرائت مشهور از جمله قرائن بینامتنی‌اند. همچنین پاسخ امام علیه السلام به سؤال راوی، آشنایی پیشینیان (به‌ویژه یهودیان) با اصطلاح «طور سیناء»، دلالت واژه «قرائت» بر تفسیر در ادبیات صدر اسلام، و معرّب بودن هر دو واژه «سینین» و «سیناء» از مهم‌ترین قرائن فرامتنی به‌شمار می‌روند که نشان می‌دهند قرائت غیرمشهور جنبه تفسیری دارد.

در روایت مربوط به جایگزینی «فَمَنْ يُكَذِّبُكَ» به جای «فَمَا يُكَذِّبُكَ» نیز، با اینکه «ما» در اصل برای غیرعاقل به کار می‌رود و در آیه بر تکذیب‌کنندگان اطلاق شده تا بر بی‌خردی آنان دلالت کند، اما می‌توان خطاب آیه را متوجه پیامبر صلی الله علیه و آله دانست و «ما» را به معنای «مَنْ» در نظر گرفت. بنابراین ممکن است امام علیه السلام درصدد تفسیر آیه و رفع نسبت کذب از پیامبر صلی الله علیه و آله بوده باشد.

از مهم‌ترین قرائن درون‌متنی در این زمینه می‌توان به دلالت قرائت غیرمشهور بر نفی نسبت کذب به پیامبر صلی الله علیه و آله، تفسیر واژه «الدین» به ولایت امام علی علیه السلام، و کاربرد «لا»ی نفی به همراه سوگند اشاره کرد. همچنین قرائن بینامتنی همچون سازگاری استعمال «مَنْ» با قواعد ادبی و کاربردهای قرآنی، دلالت مفاهیمی چون «نزول» و «تنزیل» بر معنای تفسیر، فضای صدور روایت و نیز انحصار این قرائت به زبان مخاطبان اولیه، همگی مؤید تفسیری بودن قرائت «مَنْ» در آیه هفتم هستند.

فهرست منابع

- قرآن کریم، مترجم: ناصر مکارم شیرازی، قم: دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی، ۱۳۷۳ش.
- آرتور جفری، واژه‌های دخیل در قرآن، چاپ دوم، تهران: انتشارات توس، ۱۳۸۶.
- آقابزرگ تهرانی، الذریعة إلى تصانیف الشيعة، قم: اسماعیلیان، ۱۴۰۸ق.
- ألوسی، محمود، روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم و السبع المثانی، بیروت: دارالکتب العلمیة، منشورات محمدعلی بیضون، ۱۴۱۵ق.
- ابن جزری، ابو الخیر محمد، تحبیر التیسیر فی القراءات، اردن: دارالفرقان، ۱۴۲۱ق.
- ابن جوزی، عبدالرحمن بن علی، زاد المسیر فی علم التفسیر، بیروت: دارالکتب العربی، ۱۴۲۲ق.
- ابن خالویه، حسین بن احمد، اعراب القراءات السبع و عللها، مصر- قاهره: مكتبة الخانجي، ۱۴۱۳ق.
-، الحجة في القراءات السبع، بیروت: مؤسسة الرسالة، ۱۴۲۱ق.
- ابن عاشور، محمد طاهر، التحرير و التنوير المعروف بتفسير ابن عاشور، بیروت: مؤسسة التاريخ العربی، ۱۴۲۰ق.
- ابن ابی حاتم، عبدالرحمن بن محمد، تفسیر القرآن العظیم، چاپ سوم، ریاض: مكتبة نزار مصطفى الباز، ۱۴۱۹ق.
- ابن عطیة، عبدالحق بن غالب، المحرر الوجیز فی تفسیر الكتاب العزیز، بیروت: دارالکتب العلمیة، منشورات محمدعلی بیضون، ۱۴۲۲ق.
- ابن فارس، احمد، معجم مقاییس اللغة، قم: مكتب الاعلام الاسلامي، ۱۴۲۰ق.
- ابن قولویه قمی، جعفر بن محمد، کامل الزیارات، نجف: دارالمرتضویة، ۱۳۵۶ش.
- ابن غضائری، احمد بن حسین، الرجال، قم: دارالحديث، ۱۴۲۲ق.
- ابن کثیر، اسماعیل بن عمر، تفسیر القرآن العظیم، بیروت: دارالکتب العلمیة، منشورات محمدعلی بیضون، ۱۴۱۹ق.
- ابن هشام، عبدالله، مغنی اللیب عن کتب الأعاریب، قاهره: مطبعة المدني، ۱۴۲۴ق.
- اردبیلی، محمد بن علی، جامع الرواة و اراحة الاشتباهات عن الطرق و الأسناد، بیروت- لبنان: درالاضواء، ۱۴۰۳ق.
- استادی، رضا، آشنایی با تفاسیر، تهران: نشر قدس، ۱۳۸۳ش.

استرآبادی، علی، تأویل الآيات الظاهرة في فضائل العترة الطاهرة، قم: مؤسسة النشر الإسلامي، ۱۴۰۹ق.

اشكوری، محمد بن علی، تفسیر شریف لاهیجی، تهران: دفتر نشر داد، ۱۳۷۳ ش.
افندی، عبدالله، ریاض العلماء و حیاض الفضلاء، قم: کتابخانه عمومی حضرت آیت الله مرعشی نجفی، ۱۴۰۱ق.

امین، محسن، اعیان الشیعه، بیروت: دارالتعارف للمطبوعات، ۱۴۰۳ق.
اهوازی، حسن بن علی، الوجیز فی شرح قراءات القراءة الثمانية أئمة أمصار الخمسة، بیروت- لبنان: دار الغرب الإسلامي، ۲۰۰۲ م.

ایازی، محمد علی، شناخت نامه تفاسیر، تهران: نشر علم، ۱۳۹۳ ش.
بانوامین، نصرت، مخزن العرفان فی تفسیر القرآن، بی نا، بی تا.
بحرانی، هاشم بن سلیمان، البرهان فی تفسیر القرآن، موسسه البعثة، قم: قسم الدراسات الإسلامية، ۱۴۱۵ق.

بالاسی، محمد سید علی، المعرب فی القرآن، بنغازی: جمعية الدعوة الاسلامية العالمية، ۲۰۰۱ م.
بیلی، احمد، الاختلاف بین القراءات، بیروت: دار الجیل، بی تا.
ثقفی تهرانی، محمد، روان جاوید در تفسیر قرآن مجید، تهران، برهان، ۱۳۹۸ق.
جوالیقی، موهوب بن احمد، المعرب من الکلام الاعجمی علی حروف المعجم، قاهره - مصر: دار الکتب المصریة، ۱۹۹۵ م.

جوهری، اسماعیل بن حماد، الصحاح، بیروت: دار العلم للملایین، ۱۳۷۶ق.
حافظیان، ابو الفضل، رسائل فی درایة الحديث، چاپ دوم، قم: موسسه علمی فرهنگی دار الحديث، ۱۳۸۴ ش.

حبش، محمد، القراءات المتواترة و أثرها فی الرسم القرآني و الأحكام الشرعية، دمشق: دار الفکر، ۱۴۱۹ق.

حاجی خلیفه، مصطفی، کشف الظنون عن أسامي الكتب والفنون، دار إحياء التراث العربي، ۱۹۴۱.
حسکانی، عبید الله بن عبدالله، شواهد التنزیل لقواعد التفضیل، تهران: وزارة الثقافة والإرشاد الإسلامي، مؤسسة الطبع و النشر، ۱۴۱۱ق.
حر عاملی، محمد، امل الآمل، بغداد: بی نا، ۱۳۸۵ق.

- حلی، ابن داوود، کتاب الرجال، منشورات الشریف الرضی، بی تا.
- حویزی، عبدعلی بن جمعه، تفسیر نور الثقلین، چاپ چهارم، قم: اسماعیلیان، ۱۴۱۵ق.
- خسروانی، علیرضا، تفسیر خسروی، تهران: کتابفروشی اسلامیة، ۱۳۹۰ق.
- خطیب شربینی، محمد بن احمد، تفسیر الخطیب الشربینی المسمی السراج المنیر، بیروت: دارالکتب العلمیة، منشورات محمدعلی بیضون، ۱۴۲۵ق.
- خویی، ابوالقاسم، معجم رجال الحديث، قم: مؤسسة احیاء آثارالامام الخوئی، ۱۴۱۳ق.
-، البیان فی تفسیرالقرآن، قم: مؤسسة احیاء آثارالامام الخوئی، ۱۴۳۰ق.
- دامغانی، حسین، الوجوه و النظائر، مصر - قاهره: لجنة احیاء التراث الاسلامی، ۱۴۱۶ق.
- دانی، ابوعمر و عثمان بن سعید، جامع البیان فی القراءات السبع، جامعه الشارقة، ۱۴۲۸ق.
- درویش، محی الدین، اعراب القرآن الکریم و بیانہ، چاپ چهارم، حمص: الارشاد، ۱۴۱۵ق.
- دمیاطی، احمد بن محمد بن عبد الغنی، اتحاف فضلاء البشر فی القراءات الأربعة عشر، بیروت: دارالکتب العلمیة، ۱۴۲۲ق.
- ذهبی، شمس الدین، تذکرة الحفاظ، بیروت- لبنان: دارالکتب العلمیة، ۱۹۶۸ق.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد، مفردات ألفاظ القرآن، بیروت، ۱۴۱۲ق.
- رسعنی، عبدالرزاق بن رزق الله، رموز الكنوز فی تفسیر الكتاب العزیز، عربستان: مكتبة الأسدی، ۱۴۲۹ق.
- زیبیدی، مرتضی محمد، تاج العروس من جواهر القاموس، بیروت: دارالفکر، ۱۴۱۴ق.
- زرقانی، محمدعبدالعظیم، مناهل العرفان فی علوم القرآن، بیروت: داراحیاء التراث العربی، بی تا.
- زرکشی، محمد، البرهان فی علوم القرآن، بیروت: دارالمعرفة، ۱۴۱۰ق.
- زرکلی، خیر الدین، الاعلام، بیروت: دارالعلم للملایین، ۱۹۸۰.
- زمخشري، محمود بن عمر، الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل و عیون الاقوال فی وجوه التأویل، چاپ سوم، بیروت: دارالكتاب العربی، ۱۴۰۷ق.
- سیوطی، عبدالرحمن بن ابی بکر، الدر المنثور فی التفسیر بالمأثور، قم: کتابخانه عمومی آیت الله مرعشی نجفی (ره)، ۱۴۰۴ق.
-، الاتقان فی علوم القرآن، چاپ دوم، بیروت: دارالكتاب العربی، ۱۴۲۱ق.

شیخلی، بهجت عبدالواحد، اعراب القرآن الکریم، بیروت: دارالفکر، ۱۴۲۷ق.
شوشتری، محمدتقی، قاموس الرجال، قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۱۰ق.

شوکانی، محمد، فتح القدیر، دمشق: دارابن کثیر، ۱۴۱۴ق.
صادقی تهرانی، محمد، الفرقان فی تفسیر القرآن بالقرآن و السنه، قم: فرهنگ اسلامی، چاپ: ۲، ۱۴۰۶ه.ق.

صافی، محمود، الجدول فی اعراب القرآن و صرفه و بیانه، چاپ چهارم، دمشق: دارالرشید، ۱۴۱۸ق.
صدوق، محمد، معانی الاخبار، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۰۳ق.

..... الخصال، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۳۶۲ش.

صدیق حسن خان، محمدصدیق، فتح البیان فی مقاصد القرآن، بیروت: دارالکتب العلمیه، منشورات محمدعلی بیضون، ۱۴۲۰ق.

طباطبایی، محمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، چاپ دوم، بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات، ۱۳۹۰ق.

طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، چاپ سوم، تهران، ناصرخسرو، ۱۳۷۲ش.
طبرسی، احمد، الاحتجاج، مشهد: نشر مرتضی، ۱۴۰۳ق.

طیبسی، <https://www.eshia.ir/feqh/archive/text/tabasi/mahdaviat/92/920617>

طریحی، فخرالدین بن محمد، مجمع البحرین، تهران: بی نا، ۱۳۷۵ش.

طوسی، محمد، رجال الطوسی، چاپ سوم، قم: مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۳۷۳ش.
..... الفهرست، نجف اشرف: مکتبه المرتضویه، ۱۴۱۷ق.

..... التبیان فی تفسیر القرآن، بیروت: داراحیاء التراث العربی، بی تا.

عسکری، مرتضی، القرآن الکریم و روایات المدرستین، تهران: مجمع علمی الاسلامی، ۱۴۱۶ق.

عقیقی بخشایشی، عبدالرحیم، طبقات مفسران شیعه، چاپ چهارم، قم: نوید اسلام، ۱۳۸۷ش.

علامه حلی، حسن بن یوسف، خلاصه الاقوال فی معرفه الرجال، بی جا: نشر الفقاهه، ۱۴۱۷ق.

علوی مهر، حسین، آشنایی با تاریخ تفسیر و مفسران، قم: مرکز جهانی علوم اسلامی، ۱۳۸۴ش.

علی نژاد، ابوطالب، رجال تفسیری، با اشراف آیت الله جوادی، قم: اسراء، ۱۳۹۸ ش.
 عمر، احمد مختار و مکرم عبدالعال سالم، معجم القراءات القرآنیة مع مقدمة في القراءات و أشهر
 القراء، کویت: مطبوعات جامعة الكويت: ۱۴۰۸ ق.
 فارسی، حسن بن احمد، الحجة للقراء السبعة، چاپ دوم، لبنان - بیروت: دار المأمون للتراث، ۱۴۱۳
 ق.ه.

فراهیدی، خلیل بن احمد، کتاب العین، چاپ دوم، قم: هجرت، ۱۴۰۹ ق.
 فیروزآبادی، محمد بن یعقوب، القاموس المحيط، بیروت: دارالکتب العلمیة، ۱۴۱۵ ق.
 فیض کاشانی، محمد بن شاه مرتضی، تفسیر الصافی، تهران: مکتبة الصدر، ۱۴۱۵ ق.
 قاضی، عبدالفتاح عبدالغنی، البدور الزاهرة في القراءات العشر، قاهره: دارالسلام، ۱۴۲۶ ق.
 قرائتی، محسن، تفسیر نور، مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن، تهران: ۱۳۸۸ ش
 قزوینی، ملاخلیل، الصافی فی شرح اصول الکافی، هند: چاپخانه فیض، بی‌تا.
 قطب، سید، فی ظلال القرآن، چاپ ۳۵، بیروت: دار الشروق، ۱۴۲۵ ق.
 قطیفی آل طوق، احمد بن صالح، رسائل آل طوق القطیفی، بیروت - لبنان: دارالمصطفی لإحياء
 التراث، ۱۴۲۲ ق.

قمی، علی بن ابراهیم، تفسیرالقمی، قم: دارالکتاب، ۱۳۶۳ ش.
 کاشانی، فتح الله، منهج الصادقین فی إلزام المخالفین، تهران: اسلامیة، ۱۳۶۳ ش.
 کشی، محمد بن عمر، رجال الکشی - إختیار معرفة الرجال، مشهد: مؤسسه نشر دانشگاه مشهد،
 ۱۴۰۹ ق.

کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، قم: دارالحديث، ۱۴۲۹ ق.
 کوفی، فرات بن ابراهیم، تفسیر فرات الکوفی، تهران: وزارة الثقافة و الإرشاد الإسلامي، ۱۴۱۰ ق.
 مازندرانی، ملاصالح، شرح اصول الکافی، بیروت: داراحیاء التراث العربی، ۱۴۱۲ ق.
 مامقانی، عبدالله، تنقیح المقال في علم الرجال، قم: مؤسسة آل البيت لإحياء التراث، ۱۳۸۱.
، تلخیص مقباس الهدایة، تلخیص: علی اکبر غفاری، ۱۳۶۹ ش.
 مجلسی، محمدباقر، بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار علیهم السلام، بیروت: مؤسسة
 الوفاء، ۱۴۰۴ ق.

.....، مرآة العقول فی شرح اخبار آل الرسول، تهران: دارالکتب الاسلامیة، ۱۳۷۰ ش.

مراغی، احمد مصطفی، تفسیر المراغی، بیروت: دار الفکر، بی تا.
مشهدی قمی، محمد بن محمد رضا، تفسیر کنز الدقائق و بحر الغرائب، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۶۸ ش.

مصطفوی، حسن، التحقيق فی کلمات القرآن الکریم، چاپ سوم، بیروت-قاهره-لندن: ۱۴۳۰ ق.
معرفت، محمد هادی، التمهید فی علوم القرآن، قم: مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۴۱۵ ق.
معرفت، محمد هادی و مولایی نیا همدانی، عزت اله، تناسب آیات، قم: بنیاد معارف اسلامی، ۱۳۷۳ ش.

مغنیه، محمد جواد، التفسیر الکاشف، قم: دارالکتاب الاسلامی، ۱۴۲۴ ق.
مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، تهران: دارالکتب الإسلامیة، ۱۳۷۱ ش.
مؤدب، رضا، روش های تفسیر قرآن، قم: اشراق، ۱۳۸۰ ش.
مصری انصاری، ابو حفص عمر بن قاسم بن محمد، المکرر فی ما تواتر من القراءات السبع، بیروت: دارالکتب العلمیة، ۱۴۲۲ ق.

محسن، محمد سالم، الهادی شرح طيبة النشر فی القراءات العشر، بیروت: دار الجیل، ۱۴۱۷ ق.
.....، المغنی فی توجیه القراءات العشر، بیروت: دار الجیل، ۱۴۱۳ ق.
مکی بن حموش، الهدایة إلى بلوغ النهایة، امارات: جامعة الشارقة، ۱۴۲۹ ق.
موسوی خوانساری، محمد باقر، روضات الجنات فی احوال العلماء و السادات، قم: اسماعیلیان، ۱۳۹۰ ش.

نجاشی، احمد بن علی، رجال النجاشی، مؤسسه النشر الاسلامی، بی تا.
نجازادگان، فتح الله، تحریف ناپذیری قرآن، تهران: مشعر، ۱۳۸۴ ش.
نحاس، احمد بن محمد، اعراب القرآن، بیروت: دارالکتب العلمیة، منشورات محمد علی بیضون، ۱۴۲۱ ق.

نمازی شاهرودی، علی، مستدرکات علم رجال الحديث، تهران: نشر فرزند مؤلف، ۱۴۱۴ ق.
نویری، ابو القاسم، شرح طيبة النشر فی القراءات (النویری)، بیروت: دارالکتب العلمیة، ۱۴۲۴ ق.
نوری سفاقی، علی، غیث النفع فی القراءات السبع، بیروت: دارالکتب العلمیة، ۱۴۲۵ ق.
نهادوندی، محمد، نفحات الرحمن فی تفسیر القرآن، قم: موسسه البعثة، ۱۳۸۶ ش.
واسطی، عبد الله بن عبد المؤمن، الكنز فی القراءات العشر، قاهره: مكتبة الثقافه الدينيه، ۱۴۲۵ ق.

هاشمی رفسنجانی، اکبر، تفسیر راهنما: روشی نو در ارائه مفاهیم موضوعات قرآن، قم: بوستان کتاب قم، ۱۳۸۶ ش.

هاشمی، احمد، جواهرالبلاغه فی المعانی و البیان و البدیع، قم: حوزه علمیه، ۱۳۸۱ ش.

یاقوت حموی، یاقوت بن عبدالله، معجم البلدان، چاپ دوم، بیروت: بی نا: ۱۹۹۵ م.

Bibliography

- Qur'ān, trans. Nāṣir Makāram Shīrāzī, Qom: Daftar-e Mutālā'āt-e Tārīkh wa Ma'ārif-e Islāmī, 1373 Sh. (1994 CE).
- Afandī, 'Abdullah, Riyāḍ al-'Ulamā' wa Ḥiyāḍ al-Fuḍalā' (Gardens of Scholars and Pools of the Virtuous), Qom: Library of Āyatullāh Mar'ashī Najafī, 1401 AH (1981 CE).
- Ahwāzī, Ḥasan bin 'Alī, al-Wajīz fī Sharḥ Qirā'āt al-Qurrā' al-Thamāniyya A'immat Amṣār al-Khamsa (A Concise Commentary on the Eight Readings of the Five Leading Cities), Beirut: Dār al-Gharb al-Islāmī, 2002 CE.
- 'Alawīmehr, Ḥusayn. Āshnā'ī bā Tārīkh-i Tafsīr wa Mufasssīrān (An Introduction to the History of Qur'anic Exegesis and Exegetes), Qom: Markaz-e Jahānī-ye 'Ulūm-e Islāmī, 2005 (1384 AH Solar).
- al-Farāhīdī, Khalīl bin Aḥmad. Kitāb al-'Ayn (The Book of al-'Ayn), 2nd ed., Qom: Hijrat, 1989 (1409 AH Lunar).
- al-Firūzābādī, Muḥammad bin Ya'qūb. al-Qāmūs al-Muḥīṭ (The Comprehensive Lexicon), Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyya, 1995 (1415 AH Lunar).
- 'Alīnejād, Abū Tālib. Rijāl-i Tafsīrī (Biographical Evaluation in Qur'anic Exegesis), under the supervision of Āyatullāh Jawādī Āmulī, Qom: Isrā', 2019 (1398 AH Solar).
- 'Allāma Ḥillī, Ḥasan bin Yūsuf. Khilāṣat al-Aqwāl fī Ma'rifat al-Rijāl (The Summary of Opinions on Biographical Evaluation), n.p.: Nashr al-Fiqāha, 1996 (1417 AH Lunar).
- al-Qāḍī, 'Abd al-Fattāḥ 'Abd al-Ghanī. al-Budūr al-Zāhira fī al-Qirā'āt al-'Ashr (The Shining Moons on the Ten Recitations), Cairo: Dār al-Salām, 2005 (1426 AH Lunar).
- al-Ṭūsī, Muḥammad. al-Fihrist (The Bibliographic Index), Najaf: Maktabat al-Murtaḍawīyyah, 1996 (1417 AH Lunar).
- al-Ṭūsī, Muḥammad. al-Tibyān fī Tafsīr al-Qur'ān (al-Tibyān: Commentary on the Qur'an), Beirut: Dār Ihya' al-Turāth al-'Arabī, n.d.
- al-Ṭūsī, Muḥammad. Rijāl al-Ṭūsī (The Biographical Evaluation by al-Ṭūsī), 3rd ed., Qom: Mu'assasat al-Nashr al-Islāmī, 1994 (1373 AH Solar).
- Ālūsī, Maḥmūd, Rūḥ al-Ma'ānī fī Tafsīr al-Qur'ān al-'Azīm wa al-Sab' al-Mathānī (The Spirit of Meanings: Commentary on the Noble Qur'an), Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyya, 1415 AH (1994 CE).
- Amīn, Muḥsin, A'yān al-Shī'a (Notables of the Shia), Beirut: Dār al-Ta'aruf li-al-Maṭbū'āt, 1403 AH (1983 CE).

- Āqā Buzurg Tihirānī, al-Dharī‘a ilā Taṣānīf al-Shi‘a (The Guide to the Writings of the Shi‘a), Qom: Ismā‘īliyyān, 1408 AH (1987 CE).
- ‘Aqīqī Bakhshayeshī, ‘Abd al-Raḥīm. Ṭabaqāt Mufasssīrān-e Shi‘ah (Biographical Classes of Shi‘i Exegetes), 4th ed., Qom: Navīd-e Islām, 2008 (1387 AH Solar).
- Ardabīlī, Muḥammad bin ‘Alī, Jāmi‘ al-Ruwāt wa Izzāhat al-Ishtibāhāt ‘an al-Ṭuruq wa al-Asānīd (Compendium of Narrators and Clarification of Transmission Errors), Beirut: Dār al-Aḍwā’, 1403 AH (1983 CE).
- Arthur Jeffery, al-Kalimāt al-Dakhīla fī al-Qur’ān (Foreign Words in the Qur’an), 2nd ed., Tehran: Tūs, 1386 Sh. (2007 CE).
- Ashkūrī, Muḥammad bin ‘Alī, Tafsīr-e Sharīf Lāhījī (The Commentary of Sharīf Lāhījī), Tehran: Daftar-e Nashr-e Dād, 1373 Sh. (1994 CE).
- ‘Askarī, Murtaḍā. al-Qur’ān al-Karīm wa Riwayāt al-Madrasatayn (The Noble Qur’an and the Narrations of the Two Schools), Tehran: al-Majma‘ al-‘Ilmī al-Islāmī, 1995 (1416 AH Lunar).
- Baḥrānī, Hāshim bin Sulaymān, al-Burhān fī Tafsīr al-Qur’ān (The Proof in Commentary of the Qur’an), Qom: Mu‘assasat al-Ba‘tha, 1415 AH (1994 CE).
- Bānū Amīn, Nuṣrat, Makhzan al-‘Irfān fī Tafsīr al-Qur’ān (The Treasure of Gnosis in Qur’anic Exegesis), n.p., n.d.
- Baylī, Aḥmad, al-Ikhtilāf bayn al-Qirā’āt (The Differences between Qur’anic Readings), Beirut: Dār al-Jīl, n.d.
- Bilāsī, Muḥammad Sayyid ‘Alī, al-Mu‘arrab fī al-Qur’ān (Arabicized Foreign Terms in the Qur’an), Benghazi: Jam‘iyyat al-Da‘wa al-Islāmiyya al-‘Ālamiyya, 2001 CE.
- Dāmghānī, Ḥusayn, al-Wujūh wa al-Nazā’ir (Lexical Homonyms and Their Qur’anic Usages), Cairo: Lajnat Ihya’ al-Turāth al-Islāmī, 1416 AH (1995 CE).
- Dānī, Abū ‘Amr ‘Uthmān bin Sa‘īd, Jāmi‘ al-Bayān fī al-Qirā’āt al-Sab‘ (The Comprehensive Exposition on the Seven Readings), University of Sharjah, 1428 AH (2007 CE).
- Darwīsh, Muḥyī al-Dīn, I‘rāb al-Qur’ān al-Karīm wa Bayānuh (The Grammatical Analysis and Explanation of the Noble Qur’ān), 4th ed., Ḥims: al-Irshād, 1415 AH (1994 CE).
- Dhahabī, Shams al-Dīn, Tadhkirat al-Ḥuffāz (Memoir of the Qur’ān Memorizers), Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah, 1968 CE.
- Dumyātī, Aḥmad bin Muḥammad bin ‘Abd al-Ghanī, Ittiḥāf Fuḍalā’ al-Bashar fī al-Qirā’āt al-Arba‘ata ‘Ashar (The Offering of the Distinguished on the

- Fourteen Readings), Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah, 1422 AH (2001 CE).
- Fārsī, Ḥasan bin Aḥmad. al-Ḥujja li al-Qurrā’ al-Sab‘a (The Proof for the Seven Readers), 2nd ed., Beirut: Dār al-Ma’mūn lil-Turāth, 1993 (1413 AH Lunar).
- Fayḍ Kāshānī, Muḥammad bin Shāh Murtaḍā. Tafsīr al-Šāfi (al-Šāfi Commentary), Tehran: Maktabat al-Šadr, 1995 (1415 AH Lunar).
- Ḥabash, Muḥammad, al-Qirā’āt al-Mutawātira wa Atharuhā fi al-Rasm al-Qur’ānī wa al-Aḥkām al-Shar’iyya (Mutawātir Readings and Their Impact on Qur’anic Script and Legal Rulings), Damascus: Dār al-Fikr, 1419 AH (1998 CE).
- Ḥāfiziyān, Abū al-Faḍl, Rasā’il fi Dirāyat al-Ḥadīth (Treatises on the Science of Ḥadīth), 2nd ed., Qom: Mu’assasat ‘Ilmī-Farhangī Dār al-Ḥadīth, 1384 Sh. (2005 CE).
- Ḥājji Khalīfa, Muṣṭafā, Kashf al-Zunūn ‘an Asāmī al-Kutub wa al-Funūn (The Removal of Doubts about the Titles of Books and Sciences), Dār Iḥyā’ al-Turāth al-‘Arabī, 1941 CE.
- Hāshimī Rafsanjānī, Akbar. Tafsīr-e Rāhnamā: Rūshdī Naw dar Erā’e Mafāhīm-e Mozū’āt-e Qur’ān (Guide Commentary: A New Approach to Presenting Qur’anic Themes), Qom: Būstān-e Ketāb, 1386 Sh. (2007 CE).
- Hāshimī, Aḥmad. Jawāhir al-Balāghah fi al-Ma’ānī wa al-Bayān wa al-Badī’ (Jewels of Eloquence in Meaning, Expression, and Rhetoric), Qom: Hawzah ‘Ilmiyya, 1381 Sh. (2002 CE).
- Ḥaskānī, ‘Ubaydullāh bin ‘Abdullāh, Shawāhid al-Tanzīl li-Qawā’id al-Tafḍīl (The Testimonies of Revelation for the Principles of Preference), Tehran: Wazārat al-Thaqāfah wa al-Irshād al-Islāmī, Mu’assasat al-Ṭab’ wa al-Nashr, 1411 AH (1990 CE).
- Ḥurr ‘Āmilī, Muḥammad, Amal al-Āmil (The Hopes of the Working Scholar), Baghdad: n.p., 1385 AH (1965 CE).
- Ḥuwayzī, ‘Abd ‘Alī bin Jam‘ah, Tafsīr Nūr al-Thaqalayn (The Commentary of the Light of the Two Weighty Things), 4th ed., Qom: Ismā’īliyyān, 1415 AH (1994 CE).
- Ibn Abī Ḥātim, ‘Abd al-Raḥmān bin Muḥammad, Tafsīr al-Qur’ān al-‘Azīm (Commentary on the Great Qur’an), 3rd ed., Riyadh: Maktabat Nizār Muṣṭafā al-Bāz, 1419 AH (1998 CE).
- Ibn al-Ghaḍā’irī, Aḥmad bin Ḥusayn, al-Rijāl (Book of Biographies), Qom: Dār al-Ḥadīth, 1422 AH (2001 CE).

- Ibn al-Jawzī, ‘Abd al-Raḥmān bin ‘Alī, *Zād al-Masīr fī ‘Ilm al-Tafsīr* (Provisions for the Journey in the Science of Tafsir), Beirut: Dār al-Kitāb al-‘Arabī, 1422 AH (2001 CE).
- Ibn al-Jazarī, Abū al-Khayr Muḥammad, *Taḥbīr al-Taysīr fī al-Qirā’āt* (The Adornment of Taysīr on the Readings), Jordan: Dār al-Furqān, 1421 AH (2000 CE).
- Ibn ‘Āshūr, Muḥammad Ṭāhir, *al-Taḥrīr wa al-Tanwīr* (The Editing and Enlightenment), Beirut: Mu’assasat al-Tārīkh al-‘Arabī, 1420 AH (1999 CE).
- Ibn ‘Aṭīyya, ‘Abd al-Ḥaqq bin Ghālīb, *al-Muḥarrar al-Wajīz fī Tafsīr al-Kitāb al-‘Azīz* (The Concise Commentary on the Noble Book), Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyya, 1422 AH (2001 CE).
- Ibn Dāwūd Ḥillī, *Kitāb al-Rijāl* (The Book of Narrators), Tehran: Manshūrāt al-Sharīf al-Raḍī, n.d.
- Ibn Fāris, Aḥmad, *Mu’jam Maqāyīs al-Lugha* (Dictionary of Language Roots), Qom: Markaz-e I’lām-e Islāmī, 1420 AH (1999 CE).
- Ibn Hishām, ‘Abdullah, *Mughnī al-Labīb ‘an Kutub al-A’arīb* (The Enrichment of the Intelligent from the Books of Grammar), Cairo: Maṭba‘at al-Madanī, 1424 AH (2003 CE).
- Ibn Kathīr, Ismā‘īl bin ‘Umar, *Tafsīr al-Qur’ān al-‘Azīm* (Exegesis of the Great Qur’an), Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyya, 1419 AH (1998 CE).
- Ibn Khālawayh, Ḥusayn bin Aḥmad, *al-Ḥujja fī al-Qirā’āt al-Sab‘* (The Proof for the Seven Readings), Beirut: Mu’assasat al-Risāla, 1421 AH (2000 CE).
- Ibn Khālawayh, Ḥusayn bin Aḥmad, *I’rāb al-Qirā’āt al-Sab‘ wa ‘Ilaluhā* (The Grammar and Causes of the Seven Readings), Cairo: Maktabat al-Khānājī, 1413 AH (1992 CE).
- Ibn Qūlawayh Qummī, Ja‘far bin Muḥammad, *Kāmil al-Ziyārāt* (Complete Book of Pilgrimages), Najaf: Dār al-Murtaḍawiyya, 1356 Sh. (1977 CE).
- Iṣṭarābādī, ‘Alī, *Ta’wīl al-Āyāt al-Zāhira fī Faḍā’il al-‘Itra al-Ṭāhira* (Interpretation of the Clear Verses on the Virtues of the Pure Progeny), Qom: Mu’assasat al-Nashr al-Islāmī, 1409 AH (1988 CE).
- Īyāzī, Muḥammad ‘Alī, *Shinākhtnāma-ye Tafāsīr* (Encyclopedia of Qur’anic Commentaries), Tehran: Nashr-e ‘Ilm, 1393 Sh. (2014 CE).
- Jawālīqī, Wahb bin Aḥmad, *al-Mu‘arrab min al-Kalām al-A‘jamī ‘alā Hurūf al-Mu‘jam* (Arabicized Foreign Speech According to the Alphabet), Cairo: Dār al-Kutub al-Miṣriyya, 1995 CE.
- Jawharī, Ismā‘īl bin Ḥammād, *al-Ṣiḥāḥ* (The Authentic Lexicon), Beirut: Dār al-‘Ilm li-al-Malāyīn, 1376 AH (1956 CE).

- Kāshānī, Faṭḥullāh. Minhāj al-Ṣādiqīn fī Ilzām al-Mukhālīfīn (The Path of the Truthful in Refuting Opponents), Tehran: Islāmiyya, 1984 (1363 AH Solar).
- Kashshī, Muḥammad bin ‘Umar. Rijāl al-Kashshī – Ikhtiyār Ma‘rifat al-Rijāl (Biographical Evaluation by al-Kashshī), Mashhad: University of Mashhad Press, 1989 (1409 AH Lunar).
- Khaṭīb Sharbīnī, Muḥammad bin Aḥmad, Tafsīr al-Khaṭīb al-Sharbīnī al-Musammā al-Sirāj al-Munīr (The Commentary of al-Khaṭīb al-Sharbīnī Titled “The Illuminating Lamp”), Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah, Manshūrāt Muḥammad ‘Alī Bayḍūn, 1425 AH (2004 CE).
- Khosrawānī, ‘Alī Reżā, Tafsīr-i Khosravī (Khosravi Commentary), Tehran: Kitābfurūshī-yi Islāmiyyah, 1390 AH (1970 CE).
- Khū‘ī, Abū al-Qāsim, al-Bayān fī Tafsīr al-Qur’ān (The Elucidation in the Exegesis of the Qur’ān), Qom: Mu’assasat Ihya’ Āthār al-Imām al-Khū‘ī, 1430 AH (2009 CE).
- Khū‘ī, Abū al-Qāsim, Mu‘jam Rijāl al-Ḥadīth (Encyclopedia of Ḥadīth Transmitters), Qom: Mu’assasat Ihya’ Āthār al-Imām al-Khū‘ī, 1413 AH (1992 CE).
- Kūfī, Furāt bin Ibrāhīm. Tafsīr Furāt al-Kūfī (The Commentary of Furāt al-Kūfī), Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance, 1989 (1410 AH Lunar).
- Kulaynī, Muḥammad bin Ya‘qūb. al-Kāfī (The Sufficient), Qom: Dār al-Ḥadīth, 2008 (1429 AH Lunar).
- Majlisī, Muḥammad Bāqir. Biḥār al-Anwār al-Jāmi‘a li-Durar Akhbār al-A‘imma al-Aṭhār ‘alayhim al-salām (Seas of Lights: Comprehensive Traditions of the Pure Imams), Beirut: Mu’assasat al-Wafā’, 1984 (1404 AH Lunar).
- Majlisī, Muḥammad Bāqir. Mir’āt al-‘Uqūl fī Sharḥ Akhbār Āl al-Rasūl (The Mirror of Intellects in the Commentary of the Traditions of the Prophet's Household), Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmiyya, 1991 (1370 AH Solar).
- Makāram Shīrāzī, Nāṣir. Tafsīr-i Namūna (The Exemplar Commentary), Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmiyya, 1992 (1371 AH Solar).
- Makki bin Ḥamūsh. al-Hidāyah ilā Bulūgh al-Nihāyah (Guidance to Reach the End), Sharjah: University of Sharjah, 1429 AH (2008 CE).
- Māmqānī, ‘Abdullah. Talkhīṣ Maqbās al-Hidāya (Abridged Edition of Maqbās al-Hidāya), abridged by ‘Alī Akbar Ghafārī, 1990 (1369 AH Solar).

- Māmqānī, ‘Abdullah. Tanqīḥ al-Maqāl fī ‘Ilm al-Rijāl (Revision of the Discourse on Biographical Evaluation), Qom: Āl al-Bayt Institute for Revival of Heritage, 2002 (1381 AH Solar).
- Marāghī, Aḥmad Muṣṭafā. Tafsīr al-Marāghī (al-Marāghī Commentary), Beirut: Dār al-Fikr, n.d.
- Ma‘rifat, Muḥammad Hādī and Mūlāyīnīyā Hamadānī, ‘Izzatullah. Tanāsob-i Āyāt (The Coherence of Verses), Qom: Bunyād-i Ma‘ārif-i Islāmī, 1994 (1373 AH Solar).
- Ma‘rifat, Muḥammad Hādī. al-Tamhīd fī ‘Ulūm al-Qur’ān (An Introduction to Qur’anic Sciences), Qom: Mu’assasat al-Nashr al-Islāmī, 1994 (1415 AH Lunar).
- Mashhadī Qummī, Muḥammad bin Muḥammad Riḍā. Tafsīr Kanz al-Daqa’iq wa Baḥr al-Gharā’ib (Treasure of Subtleties and Sea of Marvels Commentary), Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance, 1989 (1368 AH Solar).
- Maṣrī Anṣārī, Abū Ḥaṣṣ ‘Umar bin Qāsim bin Muḥammad. al-Mukarrar fī mā Tawātara min al-Qirā’āt al-Sab‘ (The Reiterated in the Mutawātir of the Seven Recitations), Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah, 1422 AH (2001 CE).
- Māzandarānī, Mullā Ṣāliḥ. Sharḥ Uṣūl al-Kāfī (Commentary on the Principles of al-Kāfī), Beirut: Dār Iḥyā’ al-Turāth al-‘Arabī, 1991 (1412 AH Lunar).
- Mo‘addab, Reżā. Ravash-hā-ye Tafsīr-e Qur’ān (Methods of Qur’anic Exegesis), Qom: Eshraq, 1380 Sh. (2001 CE).
- Mughniyya, Muḥammad Jawād. al-Tafsīr al-Kāshif (The Clear Commentary), Qom: Dār al-Kitāb al-Islāmī, 2003 (1424 AH Lunar).
- Muḥsin, Muḥammad Sālim. al-Hādī Sharḥ Tayyibat al-Nashr fī al-Qirā’āt al-‘Ashr (The Guide: Commentary on “The Precious Publication” on the Ten Readings), Beirut: Dār al-Jīl, 1417 AH (1996 CE).
- Muḥsin, Muḥammad Sālim. al-Mughni fī Tawjīh al-Qirā’āt al-‘Ashr (The Enricher in Directing the Ten Readings), Beirut: Dār al-Jīl, 1413 AH (1992 CE).
- Mūsawī Khvansārī, Muḥammad Bāqir. Rawḍāt al-Jinān fī Aḥwāl al-‘Ulamā’ wa al-Sādāt (Gardens of Paradise in the States of Scholars and Nobles), Qom: Ismā‘īliyyān, 1390 Sh. (2011 CE).
- Muṣṭafawī, Ḥasan. al-Taḥqīq fī Kalimāt al-Qur’ān al-Karīm (Philological Inquiry into the Words of the Noble Qur’an), 3rd ed., Beirut–Cairo–London, 2009 (1430 AH Lunar).

- Nahāvandī, Muḥammad. *Nafḥāt al-Raḥmān fī Tafsīr al-Qurʾān* (The Breezes of the Merciful in Qurʾānic Exegesis), Qom: Muʾassasat al-Baʿthah, 1386 Sh. (2007 CE).
- Nahḥās, Aḥmad bin Muḥammad. *Iʿrāb al-Qurʾān* (Grammatical Analysis of the Qurʾān), Beirut: Dār al-Kutub al-ʿIlmiyyah, Manshūrāt Muḥammad ʿAlī Bayḍūn, 1421 AH (2000 CE).
- Najārzādagān, Faṭḥallāh. *Taḥrīf Nāpazīrī-ye Qurʾān* (The Immutability of the Qurʾān), Tehran: Mashʿar, 1384 Sh. (2005 CE).
- Najāshī, Aḥmad bin ʿAlī. *Rijāl al-Najāshī* (Biographical Evaluation by al-Najāshī), Qom: Muʾassasat al-Nashr al-Islāmī, n.d.
- Namāzī Shahrūdihī, ʿAlī. *Mustadrakāt ʿIlm Rijāl al-Ḥadīth* (Supplements to the Science of Ḥadīth Narrators), Tehran: Nhāsh-e Farzand, 1414 AH (1993 CE).
- Nawīrī, Abū al-Qāsim. *Sharḥ Ṭayyibat al-Nashr fī al-Qirāʾāt* (Nawīrī's Commentary on "Ṭayyibat al-Nashr" in the Readings), Beirut: Dār al-Kutub al-ʿIlmiyyah, 1424 AH (2003 CE).
- Nūrī Sufaqsī, ʿAlī. *Ghaith al-Nafaʿ fī al-Qirāʾāt al-Sabʿ* (The Beneficial Rain on the Seven Readings), Beirut: Dār al-Kutub al-ʿIlmiyyah, 1425 AH (2004 CE).
- Qaraʾatī, Muḥsin. *Tafsīr-i Nūr* (The Light Commentary), Tehran: Markaz-e Farhangī Dars-hā-yi az Qurʾān, 2009 (1388 AH Solar).
- Qaṭīfī Āl-Ṭawq, Aḥmad bin Šālih. *Rasāʾil Āl Ṭawq al-Qaṭīfī* (The Epistles of the Āl Ṭawq Family from Qaṭīf), Beirut: Dār al-Muṣṭafā li-lḥyāʾ al-Turāth, 2001 (1422 AH Lunar).
- Qazwīnī, Mullā Khalīl. *al-Šāfi fī Sharḥ Uṣūl al-Kāfi* (al-Šāfi: Commentary on al-Kāfi), India: Fayḍ Press, n.d.
- Qummī, ʿAlī bin Ibrāhīm. *Tafsīr al-Qummī* (The Exegesis of al-Qummī), Qom: Dār al-Kitāb, 1984 (1363 AH Solar).
- Qutb, Sayyid. *Fī Zilāl al-Qurʾān* (In the Shade of the Qurʾān), 35th ed., Beirut: Dār al-Shurūq, 2004 (1425 AH Lunar).
- Rāghib Iṣfahānī, Ḥusayn bin Muḥammad, *Mufradāt Alfāz al-Qurʾān* (Lexicon of Qurʾānic Terms), Beirut, 1412 AH (1991 CE).
- Rasʿanī, ʿAbd al-Razzāq bin Rizqullah, *Rumūz al-Kunūz fī Tafsīr al-Kitāb al-ʿAzīz* (The Symbols of Treasures in the Exegesis of the Noble Book), Saudi Arabia: Maktabat al-Asadī, 1429 AH (2008 CE).
- Šādiqī Tihirānī, Muḥammad, *al-Furqān fī Tafsīr al-Qurʾān bi al-Qurʾān wa al-Sunnah* (The Criterion: Exegesis of the Qurʾān by the Qurʾān and Sunnah), Qom: Farhang-i Islāmī, 2nd ed., 1406 AH (1985 CE).

- Şadūq, Muḥammad, al-Khiṣāl (The Characteristics), Qom: Dār al-Nashr al-Islāmī, 1362 SH (1983 CE).
- Şadūq, Muḥammad, Maʿānī al-Akḥbār (The Meanings of the Reports), Qom: Dār al-Nashr al-Islāmī, 1403 AH (1982 CE).
- Şāfi, Maḥmūd, al-Jadwal fī Iʿrāb al-Qurʾān wa Şarfih wa Bayānih (The Table of Qurʾānic Grammar, Morphology, and Explanation), 4th ed., Damascus: Dār al-Rashīd, 1418 AH (1997 CE).
- Shawkānī, Muḥammad, Faṭḥ al-Qadīr (The Victory of the Omnipotent), Damascus: Dār Ibn Kathīr, 1414 AH (1993 CE).
- Shaykhli, Bahjat ʿAbd al-Wāḥid, Iʿrāb al-Qurʾān al-Karīm (Grammatical Analysis of the Noble Qurʾān), Beirut: Dār al-Fikr, 1427 AH (2006 CE).
- Shūshṭarī, Muḥammad Taqī, Qāmūs al-Rijāl (Encyclopedia of Narrators), Qom: Dār al-Nashr al-Islāmī, 1410 AH (1989 CE).
- Şiddīq Ḥasan Khān, Muḥammad Şiddīq, Faṭḥ al-Bayān fī Maqāṣid al-Qurʾān (The Elucidation on the Aims of the Qurʾān), Beirut: Dār al-Kutub al-ʿIlmiyyah, Manṣūrāt Muḥammad ʿAlī Bayḍūn, 1420 AH (1999 CE).
- Suyūṭī, ʿAbd al-Raḥmān bin Abī Bakr, al-Durr al-Manthūr fī al-Tafsīr bi al-Maʾthūr (The Scattered Pearls: Exegesis by Tradition), Qom: Library of Ayatollah Marʿashī Najafī, 1404 AH (1983 CE).
- Suyūṭī, ʿAbd al-Raḥmān bin Abī Bakr, al-Itqān fī ʿUlūm al-Qurʾān (The Mastery in Qurʾānic Sciences), 2nd ed., Beirut: Dār al-Kitāb al-ʿArabī, 1421 AH (2000 CE).
- Ṭabasī, Maḥdawiyyat (Mahdism), online source: <https://www.eshia.ir/feqh/archive/text/tabasi/mahdaviat/92/920617>
- Ṭabāṭabāʾī, Muḥammad Ḥusayn, al-Mīzān fī Tafsīr al-Qurʾān (The Balance in Exegesis of the Qurʾān), 2nd ed., Beirut: Muʿassasat al-ʿAlamī li al-Maṭbūʿāt, 1390 AH (1970 CE).
- Ṭabrisī, Aḥmad, al-Iḥtijāj (The Protest), Mashhad: Nashr-i Murtaẓā, 1403 AH (1983 CE).
- Ṭabrisī, Faḍl bin Ḥasan, Majmaʿ al-Bayān fī Tafsīr al-Qurʾān (The Compilation of Clarification), 3rd ed., Tehran: Nāṣir Khusraw, 1372 SH (1993 CE).
- Thaqafī Tihrānī, Muḥammad, Rawān-e Jāvid dar Tafsīr-e Qurʾān-e Majīd (The Eternal Spirit in the Commentary of the Noble Qurʾān), Tehran: Burhān, 1398 AH (1978 CE).
- Ṭurayḥī, Fakhr al-Dīn bin Muḥammad, Majmaʿ al-Baḥrayn (The Confluence of the Two Seas), Tehran: n.p., 1375 SH (1996 CE).
- ʿUmar, Aḥmad Mukhtār and Makram ʿAbd al-ʿĀl Sālim. Muʿjam al-Qirāʾāt al-Qurʾāniyya maʿa Muqaddima fī al-Qirāʾāt wa Ashḥar al-Qurrāʾ

- (Lexicon of Qur'anic Readings with an Introduction to the Science of Qirā'āt), Kuwait: Kuwait University Press, 1987 (1408 AH Lunar).
- Ustāzī, Riḍā, Āshnā'ī bā Tafāsīr (Introduction to Qur'anic Commentaries), Tehran: Nashr-e Quds, 1383 Sh. (2004 CE).
- Wāsiṭī, 'Abdullah bin 'Abd al-Mu'min. al-Kanz fī al-Qirā'āt al-'Ashr (The Treasure in the Ten Recitations), Cairo: Maktabat al-Thaqāfah al-Dīniyyah, 1425 AH (2004 CE).
- Yāqūt al-Ḥamwī, Yāqūt bin 'Abdullah. Mu'jam al-Buldān (The Dictionary of Places), 2nd ed., Beirut: n.p., 1995 CE.
- Zabīdī, Murtaḍā Muḥammad, Tāj al-'Arūs min Jawāhir al-Qāmūs (The Crown of the Bride from the Jewels of the Dictionary), Beirut: Dār al-Fikr, 1414 AH (1993 CE).
- Zamakhsharī, Maḥmūd bin 'Umar, al-Kashshāf 'an Ḥaqā'iq Ghawāmiḍ al-Tanzīl wa 'Uyūn al-Aqāwīl fī Wujūh al-Ta'wīl (The Revealer of the Realities of the Ambiguities of Revelation), 3rd ed., Beirut: Dār al-Kitāb al-'Arabī, 1407 AH (1987 CE).
- Zarkalī, Khayr al-Dīn, al-A'lām (The Notables), Beirut: Dār al-'Ilm lil-Malāyīn, 1980 CE.
- Zarkashī, Muḥammad, al-Burhān fī 'Ulūm al-Qur'ān (The Proof in Qur'anic Sciences), Beirut: Dār al-Ma'rifah, 1410 AH (1989 CE).
- Zarqānī, Muḥammad 'Abd al-'Azīm, Manāhil al-'Irfān fī 'Ulūm al-Qur'ān (The Fountains of Gnosis in Qur'anic Sciences), Beirut: Dār Ihya' al-Turāth al-'Arabī, n.d.